

ATHENS UNIVERSITY REVIEW OF ARCHAEOLOGY

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΤΟΥ ΤΟΜΕΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΥ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

REVIEW OF THE DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY AND HISTORY OF ART
FACULTY OF HISTORY AND ARCHAEOLOGY
NATIONAL AND KAPODISTRIAN UNIVERSITY OF ATHENS

Πολύχρωμα μάρμαρα σε μεσοβυζαντινά τέμπλα της Ελλάδας*

Γιώργος Πάλλης

Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
gpallis@arch.uoa.gr

ABSTRACT

Colored Marbles in Middle Byzantine Templon Screens of Greece

The flourishing of architectural sculpture in Middle Byzantine Greece was hugely based on the use of white marble. However, in a small group of templon screens dated mainly to the 10th and 11th centuries, there are several colored marbles and stones in use. The majority of these screens belong to great scale, luxurious churches, founded or sponsored by persons directly connected with Constantinople or even the Byzantine emperor himself. The study of the cases proves that these screens followed Constantinopolitan models and taste and probably used material imported from the capital. The imperial seat is also recognized as the place where rare and precious colored marbles were gathered and then sent abroad.

Η μεγάλη άνθηση της μαρμαρογλυπτικής στον ελλαδικό χώρο κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο βασίστηκε ως προς την πρώτη ύλη στο λευκό μάρμαρο. Το υλικό αυτό χρησιμοποιήθηκε για την παραγωγή κάθε είδους αρχιτεκτονικών μελών και αναγλύφων, με κύρια πηγή το ανεξάντλητο απόθεμα αρχαίων λίθων που υπήρχε διαθέσιμο για νέα χρήση στους μεσαιωνικούς οικισμούς και σε εγκαταλελειμμένες θέσεις της αρχαιότητας. Ωστόσο, σε μία μικρή ομάδα μεσοβυζαντινών ναών που ξεχωρίζουν για τις υψηλές προθέσεις και την πολυτέλεια της κατασκευής τους, χρησιμοποιήθηκαν πολύχρωμα μάρμαρα διαφόρων ποικιλιών, σε μαρμαροθετήματα δαπέδων, ορθομαρμαρώσεις τοίχων και τέμπλα. Η τελευταία περίπτωση, των τέμπλων, είναι μεν περιορισμένη αριθμητικά αλλά παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον, όχι μόνο λόγω της υψηλής ποιότητας των μνημείων με τα οποία συνδέεται, αλλά και για τη σχέση της με πρακτικές που εφαρμόζονταν στην Κωνσταντινούπολη. Στο κείμενο που ακολουθεί τα τέμπλα αυτά εξετάζονται και σχολιάζονται ως προς την προέλευση, την έκταση και το αισθητικό αποτέλεσμα της χρήσης του πολύχρωμου υλικού, και διατυπώνονται παρατηρήσεις και συμπεράσματα σχετικά με τις πηγές και τη διακίνησή του.

Η χρήση πολύχρωμων μαρμάρων στην αρχιτεκτονική και τη διακοσμητική γλυπτική δεν είναι ασφαλώς καινοτομία της μέσης βυζαντινής περιόδου: ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη από τους ρωμαϊκούς χρόνους και εξής,¹ και συνεχίστηκε με αμείωτο ρυθμό στους πρώτους βυζαντινούς

* Το παρόν άρθρο παρουσιάστηκε αρχικά ως ανακοίνωση στο 22ο Διεθνές Συνέδριο Βυζαντινών Σπουδών στη Σόφια (βλ. *22nd International Congress of Byzantine Studies* (Sofia, 22-27 August 2011), *Proceedings*, v. III. *Abstracts of Free Communications*, Sofia 2011, 107). Θα ήθελα να ευχαριστήσω τις τότε 1η και 23η Εφορείες Βυζαντινών Αρχαιοτήτων του Υπουργείου Πολιτισμού για την άδεια πρόσβασης στο σχετικό υλικό της μονής Δαφνίου και της μονής Οσίου Λουκά αντίστοιχα. Στην επιτόπια μελέτη με διευκόλυναν με υπομονή οι συνάδελφοι αρχαιολόγοι Μαρία Μαργώνη (1η ΕΒΑ) και Αντώνης Γεωργίου (23η ΕΒΑ), προς τους οποίους είμαι

αιώνες, κατά τους οποίους αναπτύχθηκε εντατικά το εμπόριο αυτού του υλικού σε όλο τον μεσογειακό χώρο.² Στη μέση βυζαντινή περίοδο τα χρωματιστά μάρμαρα χρησιμοποιήθηκαν τόσο στην κοσμική όσο και στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική, ικανοποιώντας την αγάπη των Βυζαντινών για πολυτέλεια και ποικιλία. Κυρίαρχη, όπως σημειώθηκε, είναι η παρουσία τους σε δύο πεδία, τα μαρμαροθετήματα των δαπέδων³ και τις ορθομαρμαρώσεις των τοίχων.⁴ Λιγότερη συχνή υπήρξε η χρήση τους σε άλλα αρχιτεκτονικά στοιχεία, όπως π.χ. κίονες,⁵ ενώ πολύ σπάνια αξιοποιήθηκαν σε παραστατικά έργα, όπως οι εικόνες ενθετικής τεχνικής στο καθολικό της μονής του Λιβός στην Κωνσταντινούπολη (906/7).⁶

Ο θαυμασμός που έτρεφαν οι καλλιεργημένοι κύκλοι για τα ποικίλα χρωματιστά μάρμαρα αποτυπώνεται πολύ χαρακτηριστικά στην Έκφραση του ναού των Αγίων Αποστόλων στην Κωνσταντινούπολη από τον Κωνσταντίνο τον Ρόδιο,⁷ παρόλο που το σχετικό απόσπασμα απηχεί σε μεγάλο βαθμό την παλαιότερη περιγραφή του Παύλου Σιλεντιαρίου για τα μάρμαρα της Αγίας Σοφίας. Ο Ρόδιος παραλληλίζει τα μάρμαρα με τους πολύτιμους λίθους, που ήταν επίσης εξαιρετικά αγαπητοί –για παράδειγμα αναφέρει ότι το πράσινο θεσσαλικό μάρμαρο μιμείται τα σμαράγδια.⁸ Ανάλογος θαυμασμός απηχείται και σε εικονογραφημένα χειρόγραφα της περιόδου⁹ – αναφέρουμε ενδεικτικά το τετραευνάγγελο Σταυρονικήτα 43 του β' μισού του 10ου αιώνα, στους κανόνες αντιστοιχίας του οποίου απεικονίζεται μια εκπληκτική ποικιλία χρωματιστών κίωνων, που πιθανώς εμπνέονται από συγκεκριμένα είδη μαρμάρου.¹⁰ Πέρα από την αισθητική της διάσταση, η έκδηλη αγάπη των καλλιεργημένων κύκλων για το χρώμα είχε επίσης προεκτάσεις υψηλών θεολογικών συμβολισμών και νοημάτων.¹¹

Το τέμπλο του ιερού βήματος, στο οποίο θα επικεντρωθούμε, απέκτησε κατά την περίοδο αυτή ιδιαίτερη σημασία από λειτουργική, συμβολική και αρχιτεκτονική άποψη.¹² Κατ' αρχάς διαχώριζε τον κλήρο που τελούσε τα μυστήρια στο ιερό βήμα από το εκκλησίασμα,

υπόχρεος. Ευχαριστώ επίσης τον Δρ Μιχάλη Κάππα για την παραχώρηση της εικόνας αρ. 13. Η ταύτιση των ειδών του μαρμάρου έγινε με βάση τη βιβλιογραφία και τη μακροσκοπική παρατήρηση, καθώς η λήψη και ανάλυση δειγμάτων ξεπερνά τις δυνατότητές μου· τυχόν λάθη αποτελούν δική μου ευθύνη. Ο όρος «μάρμαρο» χρησιμοποιείται καταχρηστικά και για χρωματιστούς λίθους άλλης σύστασης.

1 Από την πλούσια για το θέμα βιβλιογραφία, βλ. ενδεικτικά τα εξής συνθετικά έργα: Gnoli 1988· De Nuccio και Ungaro 2002· Lazzarini 2007· Lazzarini 2009· Pullen 2018.

2 Sodini 1989· 2002.

3 Οι περισσότερες δημοσιεύσεις για μεσοβυζαντινά μαρμαροθετήματα αφορούν σε μεμονωμένες περιπτώσεις. Σύμφωνα ανά γεωγραφικές περιοχές και γενικές τάσεις της παραγωγής έχουν δημοσιεύσει οι Demiriz 2002· Pinatsi 2010· Λιάκος 2011.

4 Δεν υπάρχει ακόμη μία συνθετική θεώρηση των μεσοβυζαντινών ορθομαρμαρώσεων. Τα καλύτερα σωζόμενα παραδείγματα της περιόδου είναι αυτά του Kalenderhane Camii (Παναγίας Κυριώτισσας) στην Κωνσταντινούπολη, του 12ου αιώνα (Striker 1997, 117–9, εικ. 68, πίν. 16–8, σχ. 37–8) και του καθολικού της μονής του Οσίου Λουκά στη Βοιωτία, μετά το 1011 ή 1022 (Schultz και Barnsley 1901, 28–30, εικ. 18, πίν. 4–5, 18–20.1, 28, 35, 39–42, 46–8· Μπούρας 2015, 70–2, εικ. 65).

5 Όπως οι οκτώ κίονες από πράσινο θεσσαλικό μάρμαρο στο Καινούργιον, το νέο ανάκτορο που ίδρυσε ο Βασίλειος Α' στο Μεγάλο Παλάτιο (Ševčenko 2011, 89.9).

6 Macridy 1964, 272–6, εικ. 74–83· Mango και Hawkins 1964, 305–6· Grabar 1963, 109–11, πίν. 55–6· Firatlı 1990, 186–90, αρ. 390–1, 394–9, 402–4, πίν. 112–4.

7 James 2012, 62–6, στ. 639–702.

8 James 2012, 62, στ. 658–59.

9 Για τις απεικονίσεις μαρμάρων στα εικονογραφημένα χειρόγραφα βλ. Paribeni 1990.

10 Μανροπούλου-Tsioumi και Galavaris 2007, 15, εικ. 5 (fol. 2v.), 17, εικ. 7 (fol. 3r.), 19, εικ. 9 (fol. 4v.), 21, εικ. 11 (fol. 5r.), 23, εικ. 13 (fol. 6v.), 25, εικ. 15 (fol. 7r.), 26, εικ. 16 (fol. 8v.) 29, εικ. 19 (fol. 9r.) 39, εικ. 29 (fol. 14v.) και 40, εικ. 30 (fol. 15r.).

11 Βλ. σχετικά James 2003.

12 Για το τέμπλο βλ. Philippides-Bouras 1991, 2023–4 (με την παλαιότερη βιβλιογραφία)· Walter 1993· Gerstel 2006· Vanderheyde 2007· Pallis 2013· Marinis 2014, 41–8, εικ. 8–9.

το οποίο παρακολουθούσε τα δρώμενα και προσευχόταν στραμμένο προς αυτό, ενώ οι πύλες εξυπηρετούσαν το τελετουργικό της θείας λειτουργίας και των άλλων ακολουθιών. Συμβολικά οριοθετούσε το άβατο για τους απλούς πιστούς ιερό βήμα, όπου βρισκόταν το ιερό θυσιαστήριο, και επενδύθηκε με υψηλά θεολογικά νοήματα τα οποία κωδικοποιήθηκαν από συγγραφείς όπως ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Γερμανός και ο Συμεών Θεσσαλονίκης.¹³ Ως προς την αρχιτεκτονική του σημασία, αποτελούσε την πιο προβεβλημένη κατασκευή στον εσωτερικό χώρο του μεσοβυζαντινού ναού, με τη μορφή μίας ανάλαφρης κιονοστοιχίας από λεπτοκαμωμένα μέλη, τα οποία έφεραν ανάγλυφο διάκοσμο στις όψεις που αντίκρυζε το εκκλησίασμα. Δεν είναι επομένως τυχαίο ότι στο τέμπλο της μεσοβυζαντινής περιόδου επιδείχθηκε η μεγαλύτερη μέριμνα ως προς το υλικό και τον διάκοσμό του, συνεχίζοντας μία παράδοση που είχε ήδη εμφανιστεί στον «πρόγονό» του, το παλαιοχριστιανικό φράγμα του πρεσβυτερίου.¹⁴

ΤΑ ΣΩΖΟΜΕΝΑ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ

Τα τέμπλα των μεσοβυζαντινών ναών της Ελλάδας όπου γίνεται χρήση πολύχρωμων μαρμάρων παρουσιάζονται στη συνέχεια κατά χρονολογική σειρά, σύμφωνα με τις προτεινόμενες από την έρευνα χρονολογήσεις τους. Η παρουσίαση δεν υπεισέρχεται σε περιγραφή του διακόσμου ή τεχνοτροπικά ζητήματα, καθώς έχει ως άξονα το υλικό και τον τρόπο με τον οποίο αυτό αξιοποιείται στο σύνολο όπου εντάσσεται. Στο τέλος γίνεται σύντομη αναφορά σε μέλη τέμπλων από πολύχρωμο μάρμαρο που έχουν βρεθεί μεμονωμένα· αν και η αρχική τους θέση και η μορφή των τέμπλων για τα οποία προορίζονταν μας διαφεύγουν, οι περιπτώσεις αυτές συμπληρώνουν τη γενική εικόνα για τη διάδοση της εξεταζόμενης πρακτικής.

Ναός της Παναγίας στη μονή του Οσίου Λουκά στη Βοιωτία

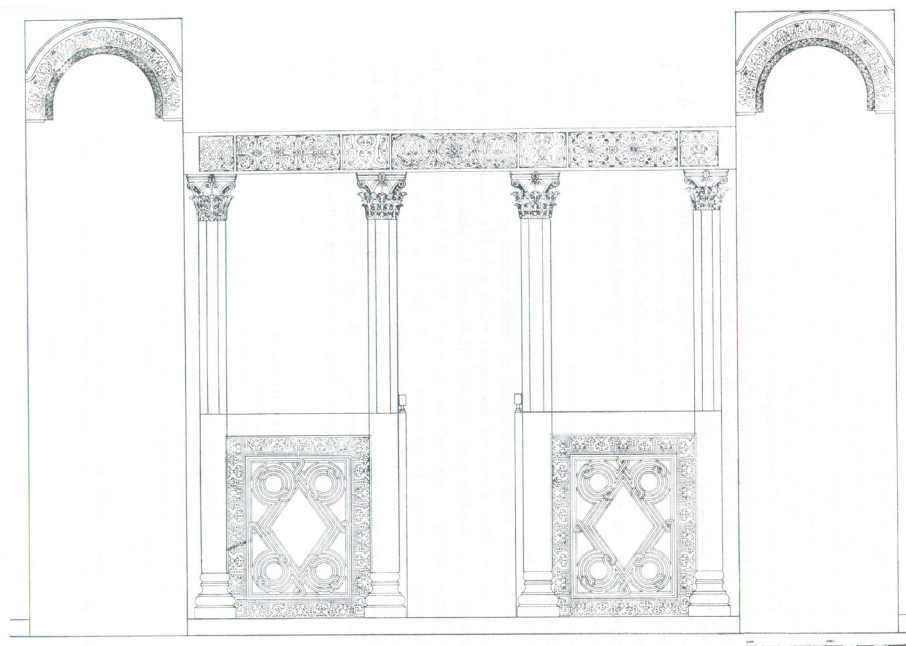
Το πρωϊμότερο από τα σωζόμενα παραδείγματα αποτελεί το τέμπλο του ναού της Παναγίας στη μονή του Οσίου Λουκά στη Βοιωτία, ο οποίος χρονολογείται σύμφωνα με την επικρατέστερη άποψη περί το 950.¹⁵ Η αρχική μορφή του τέμπλου έχει ανασυσταθεί στην κλασική μελέτη της Λασκαρίνας Μπούρα για τα γλυπτά του ναού (εικ. 1), καθώς το ίδιο καταστράφηκε από τους Τούρκους το 1823 και ανακατασκευάστηκε με αδεξιότητα και πολλά λάθη σαράντα χρόνια αργότερα.¹⁶ Στο επιβεβαιωμένα αυθεντικό υλικό ανήκουν α) ο στυλοβάτης των τριών μερών, από λευκό μάρμαρο, β) οι βάσεις των κιονίσκων των παραβημάτων, από γκρίζο μάρμαρο, γ) τα κιονόκρανα του βήματος, από λευκό μάρμαρο, δ) τα επιστύλια των τριών μερών, από λευκό μάρμαρο με χρωματισμένα μέρη, ε) ο επιπλέον κοσμήτης του επιστυλίου της πρόθεσης, από λευκό μάρμαρο, και στ) τα τόξα των προσκυνηταρίων (ένα από το ζεύγος της αρχικής φάσης και το ζεύγος του 12ου αιώνα), επίσης από λευκό μάρμαρο. Ως προς τα ελλείποντα μέρη η Μπούρα υπέθεσε, με βάση τις

13 Shalina 2000· Constanas 2006· Marinis 2017, 762–3.

14 Μέλη παλαιοχριστιανικών φραγμάτων λαξευμένα σε πολύχρωμα μάρμαρα απαντούν στο καθολικό της μονής Παντοκράτορος στην Κωνσταντινούπολη (θωράκια από verde antico, Megaw 1963, 346, εικ. 11), στην Εκατονταπυλιανή της Πάρου (τρεις κίονες από βαθύ φαιό και κόκκινο μάρμαρο, Μητσάνη 2006, 79), στη Μάνη (θωράκια από κόκκινο ταινάριο λίθο, Μηλίτση-Κεχαγιά 2015, 344–6, αρ. 1–5, εικ. 2–5), στο Museum für Byzantinische Kunst του Βερολίνου (θωράκιο από verde antico, Vamser 2004, 79, αρ. 97, (G. Mietke)) κ.ά.

15 Μπούρας 2015, 22–47, εικ. 9–37, πίν. Α'–Ζ', Θ'–ΙΑ', ΙΔ'–ΙΗ' και ΚΑ'–ΚΒ', και σποραδικά, με κριτική παράθεση της παλαιότερης βιβλιογραφίας.

16 Schultz και Barnsley 1901, 37–8, πίν. 24· Μπούρα 1980, 81–105, σχ. 3, εικ. 133–53, 163–70· Μπούρας 2015, 40–1, πίν. Δ', ΙΕ'.

Εικ. 1. Τέμπλο του ναού της Παναγίας στη μονή του Οσίου Λουκά, αναπαράσταση από τη Λασκαρίνα Μπούρα.

αποτυπωμένες στον στυλοβάτη διατομές, ότι στους αρχικούς κιονίσκους του βήματος ανήκουν ορισμένα τεμάχια μελών αυτού του είδους από ωχροκίτρινο λατυποπαγές μάρμαρο.¹⁷ Στα υπόλοιπα (θωράκια, άλλους κιονίσκους, κοσμήτες, στέψεις θωρακίων) δεν διατύπωσε προτάσεις, πιθανώς διότι δεν βρήκε αντίστοιχο υλικό.

Ωστόσο η χρήση πολύχρωμων μαρμάρων ενδέχεται να ήταν μεγαλύτερη από αυτή που υπονοεί η παραπάνω εικόνα. Στους σταθμούς των θυρών των παραβημάτων έχουν επαναχρησιμοποιηθεί –προφανώς το 1863– πέντε τμήματα στηριγμάτων τα οποία η Μπούρα δεν σχολίασε.¹⁸ Στη θύρα της πρόθεσης έχει εντοιχιστεί στο δεξιό σταθμό τμήμα πεσσίσκου από ερυθρό μάρμαρο Ερέτριας,¹⁹ το οποίο φέρει στην όψη το θέμα των ομόθετων πλαισίων που απολήγουν κάτω σε εισέχον ημικύκλιο (εικ. 2). Στη θύρα του διακονικού έχουν εντοιχιστεί τρία τμήματα όμοιων πεσσίσκων από βαθυκύανο μάρμαρο με λευκές φλεβώσεις και διάκοσμο ίδιο με εκείνου της πρόθεσης (εικ. 3). Στην ίδια θύρα βρίσκεται επίσης τμήμα οκταγωνικής διατομής κορμού από ωχροκίτρινο λατυποπαγές μάρμαρο (εικ. 4).

Από το υλικό, το σχήμα και τον διάκοσμο τους, προκύπτει ότι τα τέσσερα αυτά μέλη προέρχονται από τέμπλο. Η προέλευσή τους δεν είναι εξακριβωμένη, ωστόσο η περίπτωση να ανήκαν στο ίδιο το τέμπλο του ναού της Παναγίας μοιάζει αρκετά πιθανή – για τον ωχροκίτρινο κιονίσκο μάλλον βέβαιη, σύμφωνα με τα μέλη από ίδιο υλικό που εντόπισε η Μπούρα. Στην αρχική μορφή του το τέμπλο αυτό πρέπει να διέθετε έντονη πολυχρωμία, όπως υποδεικνύουν τα ίχνη χρωμάτων και κηρομαστίχης στα επιστύλια, οι γκρίζες βάσεις και οι ωχροκίτρινοι κιονίσκοι, αλλά και τα τέσσερα κιονόκρανα των κιόνων του μνημείου, πρωτότυπα έργα που διατηρούν τους ζωηρούς χρωματισμούς και τις επιχρυσώσεις τους. Φαίνεται λοιπόν εύλογο ότι οι κιονίσκοι του τέμπλου θα μπορούσαν να παρουσιάζουν εναλλαγές χρωμάτων, όπως

17 Μπούρα 1980, 92–3.

18 Τα αναφέρει αόριστα ως υλικό σε δεύτερη χρήση (Μπούρα 1980, 82). Ίσως δεν επισήμανε στοιχεία που θα μπορούσαν να συνδέσουν τα συγκεκριμένα spolia με τους αρχικούς κιονίσκους της πρόθεσης και του διακονικού.

19 Fior di pesco/marmor chalcidicum (Lazzarini 2007, 205–21).

Εικ. 2. Τέμπλο του ναού της Παναγίας στη μονή του Οσίου Λουκά, πεσσίσκος από fior di pesco.

Εικ. 3. Τέμπλο του ναού της Παναγίας στη μονή του Οσίου Λουκά, πεσσίσκος από σκούρο μπλε μάρμαρο.

Εικ. 4. Ναός της Παναγίας στη μονή του Οσίου Λουκά, π. 950, κιονίσκος από ωχροκίτρινο μάρμαρο.

εκείνοι του μεταγενέστερου τέμπλου του καθολικού στην ίδια μονή.²⁰ Το τελικό αποτέλεσμα θα χαρακτηριζόταν από έντονη πολυχρωμία και ποικιλία.

Καθολικό της μονής Μεγίστης Λαύρας στο Άγιο Όρος

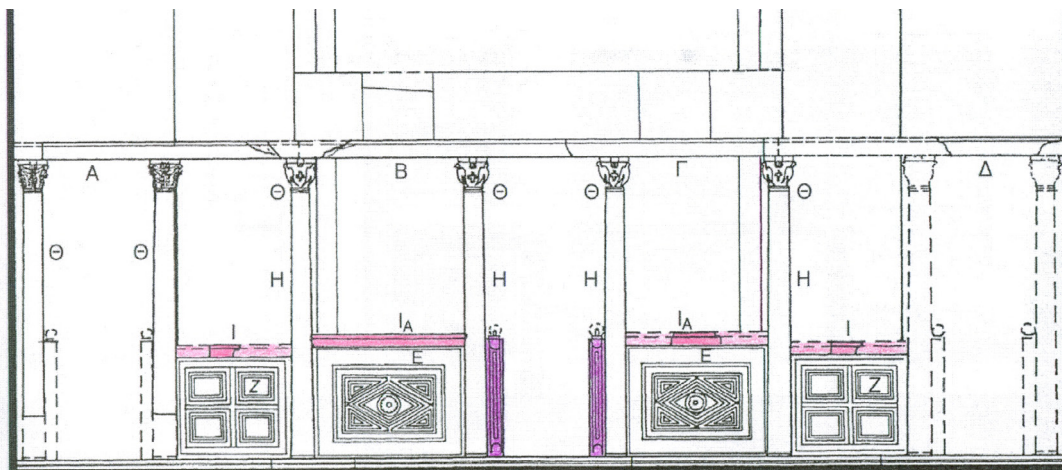
Το παλαιότερο από τα τέμπλα που κόσμησαν τα μεγάλα αθωνικά καθολικά που κτίστηκαν από τον 10ο αιώνα και εξής ήταν αυτό της μονής Μεγίστης Λαύρας, το οποίο έχει χρονολογηθεί από τον Θεοχάρη Παζαρά μεταξύ των ετών 963 και 1002.²¹ Πρόκειται για μία σχετικά μικρών διαστάσεων κατασκευή, που έφρασε μόνον το άνοιγμα του ιερού βήματος. Το 1693 καλύφθηκε από νέο ξυλόγλυπτο εικονοστάσιο, αλλά παρέμεινε στη θέση του, όπως είναι γνωστό από μεταγενέστερες μαρτυρίες. Και τα δύο απομακρύνθηκαν το 1886, όταν κατασκευάστηκε το υφιστάμενο σήμερα νέο μαρμάρινο τέμπλο από τον Ιωάννη Χαλεπά. Σύμφωνα με την πρόταση αναπαράστασής του από τον Παζαρά με βάση τα σωζόμενα μέλη,²² το αρχικό τέμπλο αποτελούνταν από τέσσερις κίονες πράσινου θεσσαλικού μαρμάρου,²³ τέσσερα κιονόκρανα και δύο θωράκια από ποικιλίες λευκού και γκρίζου μαρμάρου, και

20 Οι πεσσίσκοι είναι του ίδιου τύπου με εκείνους του τέμπλου του καθολικού, καθώς διακοσμούνται με ορόθετα πλαίσια, ένα θέμα πολύ συνηθισμένο σε μέλη αυτού του είδους. Την ομοιότητα των βάσεων των κιονίσκων των παραβημάτων της Παναγίας με αντίστοιχα μέλη του τέμπλου του καθολικού έχει επισημάνει η Μπούρα (1980, 92).

21 Παζαράς 2014. Για την αρχιτεκτονική του μνημείου βλ. Βογιατζής 2019.

22 Παζαράς 2014, 48, εικ. 5.

23 Verde antico (Παπαγεωργάκης 1963· Καραγιώργου 2004· Lazzarini 2007, 223–44· Melfos 2008· Lazzarini –Cancelliere 2009).

Εικ. 5. Τέμπλο του καθολικού μονής Βατοπεδίου, αναπαράσταση από τον Θ. Ν. Παζαρά, με επιχρωματισμένο το πολύχρωμο υλικό.

επιστύλιο από άγνωστο υλικό – το μέλος αυτό έχει χαθεί. Οι μονολιθικοί, κυκλικής διατομής κίονες αποτελούσαν υλικό σε δεύτερη χρήση. Δύο από αυτούς φέρουν λίγο ψηλότερα από το μέσον του κορμού τους οπές για την τοποθέτηση μεταλλικών στοιχείων (πιθανώς εικονιδίου και σταυρού) και γι' αυτό ταυτίζονται από τον Παζαρά με τα στηρίγματα εκατέρωθεν της ωραίας πύλης. Επαναχρησιμοποιημένα είναι και τα κιονόκρανα, ένα ζεύγος δίζωνων του τέλους του 6ου αιώνα και δύο κορινθιακά, το ένα του 4ου και το άλλο του β' μισού του 3ου αιώνα. Τα δύο αποδιδόμενα στο τέμπλο θωράκια χρονολογούνται στο β' μισό του 10ου αιώνα.²⁴

Παρά το μικρό του μέγεθος, το τέμπλο της Μεγίστης Λαύρας παρουσίαζε μία εικόνα μεγάλης πολυτέλειας, με τους πράσινους κίονες να συνδυάζονται με περίτεχνα λευκά κιονόκρανα, που δεν αποκλείεται να ήταν χρωματισμένα. Την εντύπωση της πολυτέλειας αύξανε η χρήση ένθετων μεταλλικών στοιχείων στους δύο κίονες, μία πρακτική που απαντά και σε άλλα μεσοβυζαντινά τέμπλα.²⁵

Καθολικό της μονής Βατοπεδίου στο Άγιο Όρος

Ακολουθεί χρονολογικά το τέμπλο του καθολικού της μονής Βατοπεδίου,²⁶ το οποίο κατασκευάστηκε στο τελευταίο τέταρτο του 10ου αι.²⁷ και σωζόταν τουλάχιστον μέχρι το 1744, για να αντικατασταθεί κατόπιν με ξυλόγλυπτο. Την αρχική μορφή του έχει αναπαραστήσει ο Θεοχάρης Παζαράς στο πλαίσιο της συστηματικής μελέτης των γλυπτών του καθολικού (εικ. 5). Πρόκειται για ένα ενιαίο, συνεχές τέμπλο που εκτείνεται κατά μήκος του τριμερούς ιερού βήματος, προβαλλόμενο επάνω στα μέτωπα των διαχωριστικών πεσσών του. Τα περισσότερα μέλη του (στυλοβάτης, κίονες, κιονόκρανα, θωράκια, επιστύλιο) είναι λαξευμένα σε λευκό μάρμαρο. Τα στηρίγματα του επιστυλίου αποτελούν και εδώ μονολιθικοί, κυκλικής

24 Ο Παζαράς απορρίπτει με εύλογα επιχειρήματα την υπόθεση του Σωτήρη Βογιατζή ότι στο αρχικό τέμπλο ανήκουν ορισμένα από τα θωράκια που βρίσκονται σήμερα στη φιάλη της μονής.

25 Όπως σε σειρά κιονίσκων τέμπλων του Αγίου Όρους (Παζαράς 2014, 38–9), στο επιστύλιο του τέμπλου της Κοσμοσωτείρας των Φερρών (προσωπική παρατήρηση), στους κιονίσκους του τέμπλου του Αγίου Λουκά στο Αλιβέρι (Ορλάνδος 1951, 133 εικ. 1) και αλλού.

26 Παζαράς 2001α, 35–47, σχ. 11–3, εικ. 29–56. Για την αρχιτεκτονική του μνημείου βλ. Μαμαλούκος 2001.

27 Παζαράς 2001α, 101.

Εικ. 6. Τέμπλο του καθολικού της μονής Βατοπεδίου, οι σταθμοί της ωραίας πύλης, όπως έχουν διατηρηθεί στο νεότερο ξυλόγλυπτο τέμπλο.

διατομής κίονες, σε δεύτερη χρήση. Σκυριανό μάρμαρο²⁸ καστανοκόκκινης απόχρωσης χρησιμοποιήθηκε στους σταθμούς με τα επίμηλα που πλαισίωναν την ωραία πύλη (εικ. 6)²⁹ από το ίδιο υλικό ίσως ήταν και οι χαμένοι σήμερα σταθμοί που θα υπήρχαν αντίστοιχα στις θύρες των παραβημάτων. Σε μάρμαρο Ερέτριας λαξεύτηκαν οι λοξότμητες στέψεις των θωρακίων.³⁰

Στην περίπτωση του τέμπλου του καθολικού της μονής Βατοπεδίου, η παρουσία χρωματιστού μαρμαρίνου υλικού είναι περιορισμένη. Ωστόσο, η εντύπωση της πολυχρωμίας επιτυγχανόταν με τη χρήση της κηρομαστίχης στα πλαίσια των θωρακίων, ενώ δεν αποκλείεται ορισμένα μέλη από λευκό μάρμαρο να έφεραν χρωματισμό. Η επιλογή της τοποθέτησης στην ωραία πύλη σταθμών από μάρμαρο Σκύρου υποδεικνύει την ιδιαίτερη βαρύτητα που αποδιδόταν στο κεντρικό αυτό σημείο του τέμπλου.

Καθολικό της μονής Ιβήρων στο Άγιο Όρος

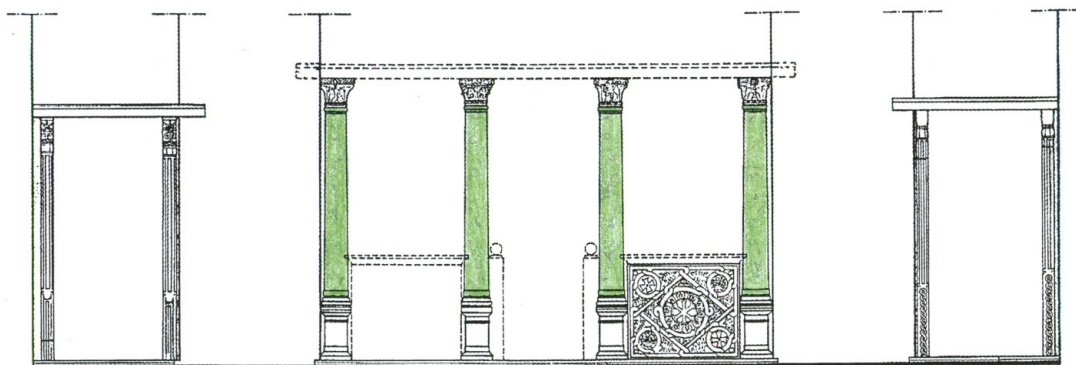
Στο καθολικό της μονής Ιβήρων, το αρχικό τριμερές τέμπλο σώζεται στο μεγαλύτερο μέρος του κατα χώραν, πίσω από το μεταγενέστερο ξυλόγλυπτο εικονοστάσιο.³¹ Σύμφωνα με τον Θεοχάρη Παζαρά, κατασκευάστηκε μεταξύ του 980-982 και του 1019-1029. Το τέμπλο του βήματος αποτελείται από τέσσερις μονολιθικούς, κυκλικής διατομής κίονες από πράσινο θεσσαλικό *verde antico*, οι οποίοι εδράζονται σε απλά βάθρα με κυμάτια και φέρουν

28 Lazzarini 2007, 161-81.

29 Παζαράς 2001α, 35, εικ. 30.

30 Παζαράς 2001α, 43, εικ. 54-6. Ο Παζαράς χρησιμοποιεί τον όρο καταληπτήρες.

31 Παζαράς 2001β, 165-77, 247-52, 293-95. Για την αρχιτεκτονική του καθολικού βλ. Μεσσής 2010, 1:113-4, 2:42-9, αρ. κατ. 3, σχ. 6-7, εικ. 5-6.

Εικ. 7. Τέμπλο του καθολικού της μονής Ιβήρων αναπαράσταση από τον Θ. Ν. Παζαρά, με επιχρωματισμένο το πολύχρωμο υλικό.

κορινθιάζοντα κιονόκρανα (εικ. 7).³² Και τα τρία αυτά στοιχεία – βάθρα, κίονες και κιονόκρανα – είναι παλαιοχριστιανικών χρόνων, σε δεύτερη χρήση. Το επιστύλιο που στήριζαν έχει χαθεί, όπως και οι σταθμοί που υπήρχαν εκατέρωθεν της ωραίας πύλης. Από τα δύο θωράκια έχει εντοπιστεί μόνον το ένα, το οποίο λαξεύτηκε σε λευκόφαιο μάρμαρο ειδικά για το νέο τέμπλο. Εξολοκλήρου νέα και από το ίδιο υλικό ήταν επίσης τα τέμπλα των παραβημάτων, τα οποία λόγω του μικρού τους μήκους αποτελούνταν μόνον από κιονίσκους και ακόσμητα επιστύλια.

Όπως και στην περίπτωση της Μεγίστης Λαύρας, η χρήση χρωματιστού μαρμάρου στο τέμπλο της μονής Ιβήρων περιοριζόταν σε ένα μόνον στοιχείο, τους κίονες, οι οποίοι όμως δέσποζαν λόγω της θέσης τους στο σύνολο, επηρεάζοντας αποφασιστικά το τελικό αποτέλεσμα.

Καθολικό της μονής Οσίου Λουκά στη Βοιωτία

Το μεγάλο καθολικό της μονής του Οσίου Λουκά στη Βοιωτία ολοκληρώθηκε το 1011 ή 1022, έτος μετακομιδής του λειψάνου του σε αυτό.³³ Ο εσωτερικός διάκοσμός του συμπληρώθηκε σταδιακά μέσα στις αμέσως επόμενες δεκαετίες· μέρος του αποτελεί το τέμπλο του τριμερούς ιερού βήματος,³⁴ το αρτιότερα σωζόμενο παράδειγμα του είδους που εξετάζουμε (εικ. 8). Το σπουδαίο αυτό σύνολο έχει υποστεί – άγνωστο σε ποιά περίοδο – αναδιάταξη ορισμένων μελών του,³⁵ ενώ τα δύο ανόμοια θωράκια του ιερού βήματος πιθανώς δεν είναι τα αρχικά. Η επέμβαση αυτή δεν φαίνεται να έχει επηρεάσει σημαντικά την ουσία του αισθητικού αποτελέσματος, βασικός άξονάς του οποίου παραμένει η εναλλαγή των χρωματιστών κιονίσκων και των επίσης χρωματιστών βάσεων τους με θωράκια και επιστύλια από λευκό

32 Παζαράς 2001β, 166, εικ. 1–2.

33 Μπούρας 2015, 48–85, εικ. 38–73, πίν. Α'–Θ', ΙΒ'–ΙΔ', ΙΣΤ'–Κ, και σποραδικά, με κριτική θεώρηση της παλαιότερης βιβλιογραφίας.

34 Schultz και Barnsley 1901, 31–2, εικ. 20–1, πίν. 22–3· Μπούρας 2015, 74–6, πίν. ΙΒ'–ΙΓ'.

35 Η αναδιάταξη διαπιστώθηκε ήδη από τους πρώτους μελετητές του καθολικού, Schultz και Barnsley (Schultz και Barnsley 1901, 31–2). Όπως προδίδουν τα ίχνη από τα αρχικά σημεία έδρασης των μελών στον στυλοβάτη, οι βασικότερες μεταβολές είναι η αλλαγή της θέσης και η μικρή μετατόπιση των κιονίσκων στο βήμα και ο περιορισμός του πλάτους των θυρών των παραβημάτων με μετατόπιση των κιονίσκων. Τα επιστύλια δεν φαίνεται να έχουν μετακινηθεί, καθώς είναι πακτωμένα στην ορθομαρμάρωση. Ο Χαράλαμπος Μπούρας απέδωσε τη συγκεκριμένη ασυμφωνία, όπως και άλλες σε σχέση με τα επιστύλια, σε λανθασμένες μετρήσεις που είχαν ως αποτέλεσμα να γίνουν κατόπιν, κατά την τοποθέτηση των μελών, διορθώσεις και προσαρμογές (Μπούρας 2015, 75).

Εικ. 8. Τέμπλο του καθολικού της μονής Οσίου Λουκά

μάρμαρο. Τα τελευταία είναι εν μέρει επιχρυσωμένα και χρωματισμένα, ενώ στα παραβήματα φέρουν μία επιπλέον διάτρητη άνω ζώνη, που πιθανώς προστέθηκε εκ των υστέρων.

Στο τέμπλο του βήματος βρίσκονται σήμερα κιονίσκοι από θεσσαλικό verde antico εκατέρωθεν της ωραίας πύλης³⁶ και από μάρμαρο Ερέτριας (fior di resco) στα άκρα. Και οι τέσσερις εδράζονται σε κυματοειδείς βάσεις από fior di resco. Τα λευκά θωράκια φέρουν επιστέψεις διαφορετικής διατομής, από γκρίζο μάρμαρο³⁷. Στις πύλες των παραβημάτων υπάρχουν κιονίκοι από verde antico με συμφυείς σταθμούς με επίμηλα, έδραζόμενοι σε βάσεις από λευκό μάρμαρο.

Χάρη στην άρτια διατήρησή του, το τέμπλο του καθολικού του Οσίου Λουκά αποτελεί το πιο αντιπροσωπευτικό παράδειγμα της μεγάλης πολυτέλειας και χρωματικής ποικιλίας που επιτυγχάνονταν με τον συνδυασμό λευκών και χρωματιστών μαρμάρων και με επιπλέον επιχρωματισμούς και επιχρυσώσεις. Το σύνολο φαίνεται ότι σχεδιάστηκε και υλοποιήθηκε ειδικά για το μνημείο στο οποίο τοποθετήθηκε, και δεν περιλαμβάνει παλαιότερα srolia.

Οκταγωνικός ναός της Αντίκυρας στη Βοιωτία

Στη θέση Μετόχι της Αντίκυρας, σε ιδιοκτησία άλλοτε της μονής του Οσίου Λουκά, σωζόταν ένας αταύτιστης αφιέρωσης μικρός οκταγωνικός ναός του 11ου αι. – του τελευταίου τετάρτου κατά τον Στίκα – τα ερείπια του οποίου καταστράφηκαν στις αρχές της δεκαετίας του 1960.³⁸ Το τέμπλο του ναού αυτού, που σήμερα εκτίθεται στη συλλογή της τράπεζας της μονής,

36 Στον στυλοβάτη διακρίνονται ίχνη από σταθμούς που δεν σώζονται.

37 Οι στέψεις των θωρακίων βρίσκονται εμφανώς χαμηλότερα από τη στάθμη όπου οι πεσσίσκοι μετατρέπονται σε κιονίσκους, στην οποία τοποθετούνται συνήθως.

38 Χατζηδάκης και Λαζαρίδης 1964, 226–30, εικ. 1–2, πίν. 266–71α· Vatin 1969, 91–8, εικ. 105–9· Στίκας 1970, 226–42, εικ. 117–29.

αποτελείται από τέσσερις κιονίσκους, ισάριθμα κιονόκρανα και ένα ευθύγραμμο επιστύλιο· από τα θωράκια έχουν ταυτιστεί μόνο σπαράγματα ενός.³⁹ Οι κιονίσκοι που πλαισιώνουν την ωραία πύλη, με συμφυείς πεσσίσκους και σταθμούς, είναι λαξευμένοι σε βαθύχρωμο κυανό μάρμαρο. Τα υπόλοιπα μέλη του τέμπλου έχουν φιλοτεχνηθεί σε λευκό μάρμαρο.

Η επιλογή στηριγμάτων από κυανό μάρμαρο εκατέρωθεν της ωραίας πύλης, είχε προφανώς ως στόχο να εξάρει ακριβώς αυτό το σημείο, έχοντας ως πρότυπο το τέμπλο του καθολικού της μονής του Οσίου Λουκά. Το τελευταίο στοιχείο επιβεβαιώνεται από το επιστύλιο και από ένα τμήμα θωρακίου του τέμπλου του ναού της Αντίκυρας,⁴⁰ ο διάκοσμος των οποίων αναπαραγάγει πιστά εκείνον αντίστοιχων μελών του τέμπλου του καθολικού του Οσίου Λουκά.

Άγιος Λουκάς στο Αλιβέρι της Εύβοιας

Ο ναός του Αγίου Λουκά στο χωριό με το ίδιο όνομα κοντά στο Αλιβέρι της Εύβοιας, ήταν μετόχι της ομώνυμης μεγάλης βοιωτικής μονής και σωζόταν ως το 1874, οπότε κατεδαφίστηκε για να αντικατασταθεί από νέο.⁴¹ Σύμφωνα με τις σωζόμενες επιγραφές,⁴² ο αρχικός ναός ήταν αφιερωμένος στους αγίους Κοσμά και Δαμιανό και ανακαινίστηκε το 962, γνωρίζοντας κατόπιν μία νέα επέμβαση το 1013/4. Από την κατεδάφισή του διασώθηκε μεγάλο μέρος του μαρμάρινου διακόσμου του, που εντοιχίστηκε στην νέα εκκλησία και σε γειτονικά κτίσματα. Το τέμπλο το οποίο αναπαρέστησε ο Αναστάσιος Ορλάνδος, ήταν μικρών διαστάσεων, με τέσσερις κιονίσκους να ανακρατούν ευθύγραμμο επιστύλιο.⁴³ Σύμφωνα με τον Ορλάνδο, το μάρμαρο των κιονίσκων "δεν είναι εντελώς λευκόν, αλλ' υπέρυθρον και ενιαχού υποκύανον". Η μαρτυρία αυτή επιβεβαιώνεται από τις μαυρόασπρες φωτογραφίες των κιονοκράνων που δημοσίευσε το 1976 ο Grabar,⁴⁴ στις οποίες διακρίνεται το άνω μέρος δύο κιονίσκων. Δυστυχώς έκτοτε οι εντοιχισμένοι στον δυτικό τοίχο του νέου ναού κιονίσκοι καλύφθηκαν με επιχρίσματα και δεν είναι πλέον ορατοί. Κατά συνέπεια δεν είναι δυνατό να αναγνωριστεί το είδος του μαρμάρου που χρησιμοποιήθηκε. Τα θωράκια, τα κιονόκρανα και το επιστύλιο, είχαν λαξευτεί σε λευκό μάρμαρο. Οι κιονίσκοι έσωζαν οπές για την προσήλωση μεταλλικών σταυρών.

Όπως και εκείνο της Αντίκυρας, το τέμπλο του Αγίου Λουκά Αλιβερίου αντιγράφει, σε μικρότερη κλίμακα και με περιορισμένα υλικά, το πρότυπο της κεντρικής μονής. Έχοντας υπόψη τη στενή συγγένεια που παρατηρείται και σε αυτή την περίπτωση ανάμεσα στον γλυπτό διάκοσμο των τέμπλων των δύο μνημείων,⁴⁵ η επιλογή αυτή δείχνει να εκπορεύεται από την κεντρική μονή.

Καθολικό της Νέας Μονής Χίου

Μόνον λίγα σπαράγματα έχουν διασωθεί από το αρχικό τέμπλο του καθολικού της Νέας Μονής της Χίου, καθιδρύματος του Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου (1042-1055).⁴⁶ Ο Χαράλαμπος

39 Για το τέμπλο βλ. Στίκας 1970, 235-8, εικ. 121-4.

40 Στίκας 1970, 235-8, εικ. 121-4.

41 Για τον ναό βλ. Ορλάνδος 1951.

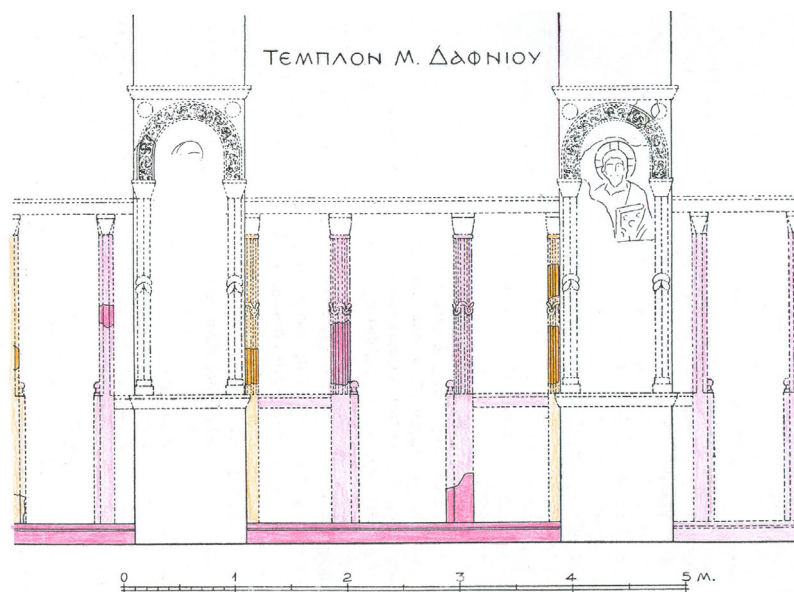
42 Ορλάνδος 1951, 139-45, εικ. 7-8· Βελένης 1990.

43 Ορλάνδος 1951, 132-5, εικ. 1-3· Grabar 1976, 60-1, αρ. 45, πίν. 17a-b, 18a, c.

44 Grabar 1976, πίν. 18a, c.

45 Μπούρα 1980, 97, 102, 108, 113, 120, εικ. 157, 188.

46 Μπούρας 1981· Μουρίκη 1985.

Εικ. 9. Τέμπλο του καθολικού της μονής Δαφνίου, αναπαράσταση από τον Α. Κ. Ορλάνδο, με επιχρωματισμένο το πολύχρωμο υλικό.

Μπούρας αναγνώρισε τρία τεμάχια, τα οποία συνδύασε με τα αρχιτεκτονικά δεδομένα του εσωτερικού του ναού ώστε να καταλήξει στην πρόταση αναπαράστασης του τέμπλου.⁴⁷ Ένα τεμάχιο που απέδωσε ο ίδιος σε πεσσίσκο του τέμπλου, με συμφυή οκταγωνικό κιονίσκο, είναι λαξευμένο σε σκληρό μάρμαρο με λευκό βάθος και γκρίζες, ιώδεις και πράσινες γραμμές και λατύπες.⁴⁸ Ένα τμήμα επιστυλίου και ένα κιονόκρανο κιονίσκου είναι λαξευμένα σε λευκό μάρμαρο. Η μορφή και το υλικό των θωρακίων, καθώς και των σταθμών και των στέψεων θωρακίων που ίσως υπήρχαν, παραμένουν άγνωστα.⁴⁹

Πιθανώς και εδώ υπήρχε ο συνδυασμός χρωματιστών κιονίσκων με κιονόκρανα και επιστύλιο από λευκό μάρμαρο, ίσως εν μέρει χρωματισμένο. Το σωζόμενο υλικό είναι σε κάθε περίπτωση ελάχιστο, ενώ τα πληθωρικά, βαθιά χρώματα της σωζόμενης ορθομαρμάρωσης προδιαθέτουν για ένα αντίστοιχα πλούσιο σε χρωματικές εντυπώσεις τέμπλο.

Καθολικό της μονής Δαφνίου στην Αττική

Από το τέμπλο του καθολικού της μονής Δαφνίου, η ανέγερση του οποίου τοποθετείται στους περί το 1100 χρόνους,⁵⁰ διασώθηκαν μόνον ο στυλοβάτης στο ιερό βήμα και την πρόθεση, και λίγα σπαράγματα από τα άλλα μέλη του. Τα κατάλοιπα αυτά δημοσιεύτηκαν από τον Αναστάσιο Ορλάνδο, ο οποίος προχώρησε και στην αναπαράστασή του (εικ. 9).⁵¹ Το τέμπλο έβαινε σε στυλοβάτη από «αμυγδαλίτη λίθο» –κατά τον χαρακτηρισμό του Ορλάνδου– του οποίου η εξωτερική ακμή είχε τη μορφή σπείρας. Οι κιονίσκοι, από το ίδιο υλικό, αποτελούνταν από

47 Μπούρας 1981, 119–23, εικ. 124–30. Στην αναπαράσταση αυτή έχει βασιστεί η κατοπινή ανακατασκευή του τέμπλου, στην οποία εντάχθηκαν τα αυθεντικά μέλη.

48 Μπούρας 1981, 122, εικ. 128. Ο Μπούρας το χαρακτηρίζει ως «μέτριας τεχνικής».

49 Σε μία σειρά από νέα θραύσματα από το χώρο της μονής που δημοσίευσε ο Κωνσταντίνος Σκαμπαβίας, μεταξύ των οποίων πολλά από χρωματιστό υλικό, δεν αναγνωρίστηκαν τεμάχια του τέμπλου (Σκαμπαβίας 2004).

50 Παναγιωτίδη-Κεϊσόγλου 2019, όπου σύνοψη της σχετικής βιβλιογραφίας.

51 Ορλάνδος 1955–6, 77–84, εικ. 11–7.

10

11

12

Εικ. 10. Τέμπλο του καθολικού της μονής Δαφνίου, τμήμα κιονίσκου από portasanta.

Εικ. 11. Τέμπλο του καθολικού της μονής Δαφνίου, τμήμα κιονίσκου από fior di pesco.

Εικ. 12. Τέμπλο του καθολικού της μονής Δαφνίου, τμήμα κιονίσκου από marmor saggarium.

πεσσίσκους τετράγωνης διατομής και συμφυείς ραβδωτούς κορμούς. Στους τελευταίους, μεταξύ των ραβδώσεων παρεμβάλλονταν βεργία, με τρόπο ώστε η διατομή τους να έχει σχήμα αστεροειδές. Η μορφή και το υλικό των θωρακίων παραμένουν άγνωστα· πιθανολογείται ότι θα ήταν από λευκό μάρμαρο, ώστε να έρχονται σε αντίθεση με τους κιονίσκους, όπως συμβαίνει στα περισσότερα από τα εξεταζόμενα παραδείγματα. Με βάση τα ίχνη από εγκοπές στους τοίχους, ο Ορλάνδος διαπίστωσε την ύπαρξη στέψεων στα θωράκια του τέμπλου της πρόθεσης, οπότε αντίστοιχες θα υπήρχαν και στο ιερό βήμα. Ωστόσο και αυτών η μορφή και το υλικό είναι άγνωστα. Ο ίδιος απέδωσε με κάποια επιφύλαξη ένα απότμημα γλυπτού από λευκό μάρμαρο στο επιστύλιο του τέμπλου του ιερού βήματος· η κύρια όψη του έφερε ψευδοκουφικό διάκοσμο, το βάθος του οποίου καλυπτόταν μάλλον με χρωματιστή κηρομαστίχη.⁵² Από τα γλυπτά πλαίσια των προσκυνηταριών που κάλυπταν τα μέτωπα των τοίχων που διαχωρίζουν το ιερό βήμα από τα παραβήματα, έχουν διασωθεί δύο τεμάχια από λευκό μάρμαρο, προερχόμενα από τη στεφάνη των τόξων.⁵³

Στην πρόθεση διατηρήθηκε ο στυλοβάτης, επίσης από ιώδες μάρμαρο. Το φράγμα της αποτελούνταν από δύο πεσσίσκους, που πλαισίωναν την πύλη, δύο στενά κατά το πλάτος θωράκια και επιστύλιο. Σύμφωνα με τον Ορλάνδο, οι πεσσίσκοι στην πρόθεση έφεραν συμφυείς απλούς οκταγωνικούς κιονίσκους, επίσης από αμυδαλόλιθο. Αντίστοιχη διαμόρφωση αναμένεται ότι θα υπήρχε και στο τέμπλο του διακονικού, από το οποίο δεν έχει σωθεί τίποτε.

Ανάμεσα στα αρχιτεκτονικά γλυπτά που φυλάσσονται σήμερα στη μονή, εντοπίζονται σπαράγματα χρωματιστών μελών τέμπλου, από τρία διαφορετικά είδη μαρμάρου: α) ιώδες λατυποπαγές (εικ. 10), μάλλον Χίου.⁵⁴ β) ιώδες με πυκνές λευκές νευρώσεις (εικ. 11), πιθανώς Ερέτριας· γ) ιώδες-πορτοκαλόχρωμο με μικρές λευκές λατύπες (εικ. 12), από την περιοχή του Vezirhan,⁵⁵ κοντά στον Σαγγάριο ποταμό. Και τα τρία παρουσιάζουν σε γενικές

52 Για το επιστύλιο βλ. επίσης Σωτηρίου 1933, 72, εικ. 15· Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, 127, αρ. 173.

53 Βλ. και Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, 145, αρ. 198.

54 Portasanta/marmor chium (Lazzarini 2007, 119–36).

55 Breccia corallina/marmor saggarium (Lazzarini 2002, 60–3, εικ. 6–12).

Εικ. 13. Καθολικό μονής Νταού Πεντέλης, κιονόκρανο από breccia di Aleppo.

γραμμές παρόμοια χρωματική εντύπωση, στοιχείο που ίσως υπονοεί ότι δεν ήταν δυνατό να εξασφαλιστεί το αναγκαίο υλικό από μία μόνον πηγή.

Σημειώνεται ότι ο Ορλάνδος επεσήμανε πως στο δάπεδο του ιερού βήματος στο Δαφνί είχε γίνει χρήση του ίδιου ιώδους λίθου του τέμπλου.⁵⁶ Το ίδιο πιθανώς θα συνέβαινε και στο δάπεδο του κυρίως ναού. Ο λίθος αυτός έχει πιθανώς χρησιμοποιηθεί ακόμη στο μόνο σωζόμενο θύρωμα και σε κοσμήτη θυρώματος από τον νάρθηκα προς τον κυρίως ναό. Η συνολική εικόνα που προκύπτει από το καθολικό της μονής Δαφνίου είναι αυτή μίας πολύ προσεκτικής οργάνωσης της χρήσης χρωματιστού υλικού, στο πλαίσιο ενός υψηλού επιπέδου σχεδιασμού του εσωτερικού του συνολικά – κάτι το οποίο επιβεβαιώνεται στη σύνθεση του διακόσμου των κοσμητών που διαρθρώνουν τις εσωτερικές επιφάνειες του κυρίως ναού, του μόνου στοιχείου που σώζεται σχεδόν ακέραιο.⁵⁷

ΜΕΜΟΝΩΜΕΝΑ ΓΛΥΠΤΑ

Εκτός από τα παραπάνω μνημεία, υπάρχουν ορισμένες περιπτώσεις αρχιτεκτονικών γλυπτών από πολύχρωμα μάρμαρα τα οποία έχουν επισημανθεί μεμονωμένα, συνήθως σε δεύτερη χρήση, αλλά μπορούν να αποδοθούν σε τέμπλα. Στον άμβωνα της μεσοβυζαντινής βασιλικής της Καλαμπάκας⁵⁸ έχουν επαναχρησιμοποιηθεί τρία θωράκια από λευκό μάρμαρο με πυκνές ρόδινες φλεβώσεις, ίδιου ύψους, αλλά διαφορετικού πλάτους και διακόσμου.⁵⁹ Στον ίδιο ναό εντοπίζονται πεσσίοι με συμφυείς κιονίσκους από το ίδιο υλικό,⁶⁰ τους οποίους η Βασιλική Συθιακάκη και ο Σωτήρης Βογιατζής αποδίδουν μαζί με τα τρία θωράκια σε μεγάλο τριμερές

56 Ορλάνδος 1955–6, 77–8.

57 Pedone 2006, 19, 24, 27, 32–6, εικ. 26–31, πίν. 2.

58 Sythiakakis-Kritsimallis και Voyadjis 2011, με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

59 Sythiakakis-Kritsimallis και Voyadjis 2011, 213–5, εικ. 34.

60 Sythiakakis-Kritsimallis και Voyadjis 2011, 214–5.

τέμπλο του τέλους του 11ου-αρχών του 12ου αι.⁶¹ Από τα επιστύλια δεν έχει ταυτιστεί κάποιο δείγμα. Δεν είναι επομένως δυνατό να διευκρινιστεί αν πρόκειται για ένα τέμπλο στο οποίο έχουμε εναλλαγή χρωμάτων ή χρήση του ίδιου πολύχρωμου υλικού σε όλα τα μέρη του, ενδεχομένως επειδή αυτό ήταν γενικά διαθέσιμο. Σε μάρμαρο ίδιου είδους έχει λαξευτεί θωράκιο που βρέθηκε στον ναό του Αγίου Γεωργίου στο Δομένικο της Ελασσόνας,⁶² το οποίο χρονολογήθηκε στον 10ο ή πρώιμο 11ο αιώνα και αποδίδεται σε τέμπλο.⁶³ Στον ίδιο ναό αναφέρεται η εύρεση άνω τμήματος πεσσίσκου από *verde antico*,⁶⁴ για το οποίο δεν δόθηκε χρονολόγηση. Προς το παρόν πάντως δεν συγκεντρώνονται επαρκείς ενδείξεις για την ύπαρξη εκεί ενός τέμπλου της εξεταζόμενης κατηγορίας.

Στην Αττική, στο καθολικό της μονής Νταού Πεντέλης, του 16ου αιώνα,⁶⁵ σώζεται μεσοβυζαντινό μαρμάρινο τέμπλο σε δεύτερη χρήση· το μνημείο για το οποίο αρχικά προοριζόταν είναι άγνωστο. Τους κιονίσκους εκατέρωθεν της πύλης του ιερού βήματος επιστέφουν δύο όμοια τεκτονικά κιονόκρανα⁶⁶ λαξευμένα σε *breccia di Alerro* (εικ. 13), ένα σπάνιο λατυποπαγές μάρμαρο με κυρίαρχη τη ρόδινη απόχρωση, το οποίο προέρχεται από τη Χίο.⁶⁷ Σύμφωνα με τον Παύλο Λαζαρίδη, σε εργασίες που έγιναν το 1965 βρέθηκαν στην αγία τράπεζα «τα άλλα δύο κιονόκρανα του τέμπλου, εκ πορφυρίτου λίθου».⁶⁸ Επρόκειτο επομένως για ένα σύνολο τεσσάρων συνολικά όμοιων κιονοκράνων. Η εμφανής διαφορά της διαμέτρου της βάσης τους από εκείνη της επιφάνειας υποδοχής των κιονίσκων, αποτελεί ένδειξη ότι μάλλον δεν ανήκουν στο ίδιο σύνολο. Η πυκνή κάλυψη των όψεων τους με ανάγλυφο διάκοσμο συνηγορεί πάντως υπέρ μιας χρονολόγησης των κιονοκράνων στον 12ο αιώνα.

Μεμονωμένα *spolia* εντοπίζονται ακόμη στο Μαρούσι της Αττικής,⁶⁹ στη Βλαχέρνα της Ηλείας,⁷⁰ στον Μυστρά⁷¹ και στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης στο Ηράκλειο.⁷²

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Οι περιπτώσεις που παρουσιάστηκαν παραπάνω συγκροτούν μια σαφή εικόνα για την πρακτική της χρήσης χρωματιστού υλικού στα μεσοβυζαντινά τέμπλα αλλά και ευρύτερα στη γλυπτική της περιόδου, καθώς τέτοιου είδους μάρμαρα σπανίζουν σε άλλου είδους

61 Sythiakakis-Kritsimallis και Voyadjis 2011, 215, εικ. 35.

62 Για τον ναό βλ. Βογιατζής και Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη 2014.

63 Συθιακάκη 1997, 543, πίν. 201β· Βογιατζής και Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη 2014, 31–2, 36, εικ. 22.

64 Συθιακάκη 1997, 543.

65 Ο ναός δεν έχει δημοσιευθεί συστηματικά· οι βασικοί ως τώρα τίτλοι είναι οι εξής: Λαμπάκης 1894· Comyn 1902–3· Bosanquet 1903–4· Σωτηρίου 1925· Ορλάνδος 1933, 182–6, εικ. 244–8· Secchi Tarugi 1960· Λαζαρίδης 1965, 133–6, σχ. 1–2, πίν. 119–20.

66 Λαμπάκης 1894, 23· Comyn 19023, 388, εικ. 2· Μπούρας και Μπούρα 2002, 255, εικ. 289–90.

67 Lazzarini 2007, 137–49.

68 Λαζαρίδης 1965, 134.

69 Μεσοβυζαντινό κιονόκρανο κιονίσκου τέμπλου, από λατυποπαγές μάρμαρο, άλλοτε στον αυλόγυρο του ναού της Παναγίας Νεραντζιώτισσας (Φωτογραφικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη, Αρχείο Ρ. Ανδρεάδη, αρ. αρνητικού 195/11).

70 Στο καθολικό της μονής σώζεται πεσσίσκος τέμπλου από «κοκκινωπό λίθο», τον οποίο ο Ορλάνδος αποδίδει στο αρχικό τέμπλο του ναού (Ορλάνδος 1923, 16, εικ. 24). Κατά τον Δ. Αθανασούλη προέρχεται από παλαιοχριστιανικό φράγμα (Αθανασούλης 2006, 181).

71 Δύο οκταγωνικοί κιονίσκοι από υπόλευκο μάρμαρο με έντονες χρωματιστές φλεβώσεις, επαναχρησιμοποιημένοι σε δεξαμενή του συγκροτήματος της ανακτορικής εκκλησίας της Αγίας Σοφίας [Σίνος 2009, 158–9, εικ. 11–2 (Γ. Μαρίνου)].

72 Τμήμα οκταγωνικού κιονίσκου με συμφυές κιονόκρανο, σε μάρμαρο μάλλον Σκύρου, προερχόμενο από την ίδια πόλη, σήμερα στη μόνιμη έκθεση του Μουσείου.

ανάγλυφα μέλη.⁷³ Με βάση τα δεδομένα που συγκεντρώθηκαν, είναι δυνατή η διατύπωση παρατηρήσεων, συμπερασμάτων αλλά και ερωτημάτων σχετικά με τις βασικές πτυχές του φαινομένου.

Η διάδοση και τα πρότυπα

Ο χρονικός ορίζοντας της χρήσης πολύχρωμων μαρμάρων στον ελλαδικό χώρο εκτείνεται από τα μέσα του 10ου ως τον 12ο αιώνα, με αφετηρία το τέμπλο του ναού της Παναγίας στη μονή του Οσίου Λουκά (περί το 950). Τα περισσότερα παραδείγματα ανήκουν στον 11ο αιώνα· κατά τον 12ο το χρωματιστό υλικό σχεδόν εγκαταλείπεται, με μόνο γνωστό δείγμα τα κιονόκρανα του τέμπλου του καθολικού της μονής Νταού Πεντέλης. Η εξέλιξη αυτή είναι αξιοσημείωτη, εάν ληφθεί υπ' όψιν ότι κατά την ίδια περίοδο η μαρμαρογλυπτική γνώρισε εκρηκτική άνθηση στη νότια Ελλάδα.

Η γεωγραφική διάδοση της εξεταζόμενης πρακτικής κατανέμεται σε δύο πόλους. Τον πρώτο συγκροτούν τα τρία μεγάλα καθολικά του Αγίου Όρους στα οποία εντοπίζεται τέτοιο υλικό (Μεγίστης Λαύρας, Βατοπεδίου και Ιβήρων). Ο δεύτερος πόλος είναι πιο διευρυμένος και βρίσκεται στην κάτω Ελλάδα, στα μνημεία της μονής του Οσίου Λουκά και στο Δαφνί. Μεμονωμένες περιπτώσεις εντοπίζονται στη Νέα Μονή Χίου και ίσως στην Κοίμηση της Καλαμπάκας.

Δύο χαρακτηριστικά συνδέουν σχεδόν όλα τα τέμπλα με πολύχρωμο υλικό, ανεξάρτητα από τη χρονολόγησή τους: α) προορίζονταν για ιδιαίτερα δαπανηρά και πολυτελή μνημεία, που απαιτήσαν μεγάλη κινητοποίηση αρχιτεκτόνων, τεχνιτών και καλλιτεχνών· β) τα ίδια μνημεία σχετίζονται με την Κωνσταντινούπολη, είτε μέσω χορηγιών αυτοκρατόρων ή άλλων υψηλόβαθμων αξιωματούχων –υποτιθέμενων ή επιβεβαιωμένων– είτε λόγω βάσιμων ενδείξεων για τη συμμετοχή προσώπων από την πρωτεύουσα και τη μεταφορά ακόμα και υλικών από εκεί, για την οικοδόμηση και τη διακόσμησή τους. Ο ναός της Παναγίας στη μονή του Οσίου Λουκά εισήγαγε στη νότια Ελλάδα τους αρχιτεκτονικούς τρόπους και τη γλυπτική της Κωνσταντινούπολης.⁷⁴ Τα μεγάλα αγιορειτικά καθολικά του 10ου και των αρχών του 11ου αιώνα ανήκουν σαφώς στη σφαίρα επιρροής της μεγάλης αρχιτεκτονικής της.⁷⁵ Το καθολικό του Οσίου Λουκά είναι αποτέλεσμα της εργασίας αρχιτεκτόνων και τεχνιτών προερχόμενων από την Κωνσταντινούπολη.⁷⁶ Το καθολικό της Νέας Μονής στη Χίο αποτελεί αυτοκρατορική δωρεά του Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου.⁷⁷ Το καθολικό του Δαφνίου στην Αττική συνδέεται τελευταία από την Μαρία Παναγιωτίδη με τον Γρηγόριο Καματηρό, υψηλόβαθμο κρατικό αξιωματούχο επί Αλεξίου Α' και Ιωάννη Β' των Κομνηνών, ο οποίος διετέλεσε πραιτωρ των Θεμάτων Ελλάδος και Πελοποννήσου.⁷⁸

73 Στα σχετικά παραδείγματα συγκαταλέγονται τα δύο ταφικά μνημεία στη μονή του Οσίου Μελετίου στον Κιθαιρώνα (Παζαράς 1988, 45, αρ. 55–6, πίν. 44–46α), του α' μισού του 12ου αιώνα, στα οποία χρησιμοποιήθηκε τοπικός βαθυπόρφυρος λίθος από την κοντινή θέση Κακονισκίρη (Ορλάνδος 1939–40, 52). Ίδιο υλικό χρησιμοποιήθηκε στην ψευδοσαρκοφάγο της Ζωοδόχου Πηγής στο Δερβενοσάλεσι Βοιωτίας, του 12ου αιώνα (Παζαράς 1988, 45, αρ. 54, πίν. 43. Μπούρας και Μπούρα 2002, 119, εικ. 493). Στη Βλαχέρνα της Ηλείας έχουν εντοχιστεί εκατέρωθεν της βόρειας εισόδου από μια λιθόπλινθος ή πλάκα από μπλέ λατυποπαγές μάρμαρο, διακοσμημένες με ανάγλυφο ένσταυρο μετάλλιο (Αθανασούλης 2006, 172), που ίσως αποτελούσαν αρχικά καλυπτήριες σαρκοφάγων.

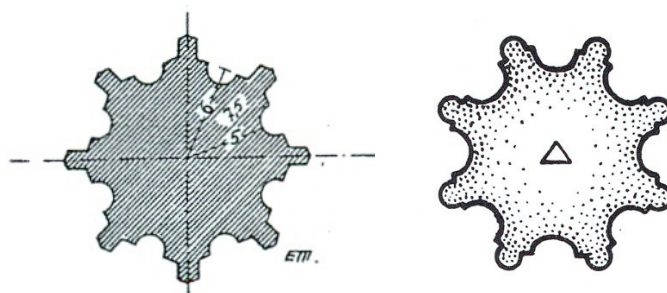
74 Μπούρας 2015, 95–6 και σποραδικά.

75 Ćurđić 2010, 300–7, εικ. 318–24.

76 Μπούρας 2015, 95–6 και σποραδικά.

77 Μπούρας 1981, 14–28.

78 Παναγιωτίδη-Κεσίσογλου 2019, 212–20, εικ. 20–3.

Εικ. 14. Διατομές κιονίσκων από τον Άγιο Γεώργιο των Μαγγάνων στην Κωνσταντινούπολη (α) και τη μονή Δαφνίου (β).

Τα ελλαδικά τέμπλα ακολούθησαν τις πρακτικές που εφαρμόζονταν σε σύγχρονους τους ναούς της Κωνσταντινούπολης. Δυστυχώς το διαθέσιμο συγκριτικό υλικό είναι πολύ περιορισμένο: αφενός οι πηγές είναι εξαιρετικά φειδωλές σε πληροφορίες,⁷⁹ ενώ δεν έχει διασωθεί ακέραιο κανένα τέμπλο μεσοβυζαντινού ναού της βυζαντινής πρωτεύουσας⁸⁰ και το ανασκαφικό ή άλλο διάσπαρτο υλικό της κατηγορίας αυτής είναι επί το πλείστον ελλιπώς γνωστό.⁸¹ Από τις ελάχιστες περιπτώσεις όπου διακρίνουμε κοινά στοιχεία, σημειώνουμε έναν κιονίσκο από κόκκινο μάρμαρο ("Brèche rouge") που εντοπίστηκε στις γαλλικές ανασκαφές του Gulhane και αποδίδεται στον Άγιο Γεώργιο των Μαγγάνων,⁸² αυτοκρατορικό ίδρυμα του Κωνσταντίνου Θ' του Μονομάχου.⁸³ Επρόκειτο για έναν ραβδωτό κιονίσκο, με λεπτά βεργία επάνω στις ακμές των ραβδώσεων, ώστε η διατομή του να διαγράφεται αστεροειδής (εικ. 14α). Παρόμοια διατομή έχουν κιονίσκοι του τέμπλου του Δαφνίου (εικ. 14β): λαμβάνοντας υπόψη ότι κιονίσκοι του συγκεκριμένου τύπου δεν είναι τόσο συνηθισμένοι στα ελλαδικά μνημεία, όπου κυριαρχούν οι οκταγωνικοί, η ομοιότητα αυτή θα μπορούσε να μη θεωρηθεί ως τυχαία.

Ο τρόπος χρήσης του υλικού

Στις εξεταζόμενες περιπτώσεις υπερτερεί η χρήση πολύχρωμων μαρμάρων στα στηρίγματα του επιστυλίου – σε κίονες (καθολικά Μεγίστης Λαύρας και Ιβήρων) ή διμερείς κιονίσκους (ναοί μονής Οσίου Λουκά, καθολικά Νέας Μονής και Δαφνίου). Λιγότερο απαντά σε βάσεις (ναοί μονής Οσίου Λουκά) και κιονόκρανα (Νταού Πεντέλη) των στηριγμάτων, ενώ σε μία μόνο περίπτωση έχουμε στυλοβάτη από τέτοιο υλικό (καθολικό Δαφνίου). Η προτίμηση στους κιονίσκους μπορεί να αποδοθεί σε ποικίλους παράγοντες. Τα μέλη αυτά μπορούν να παραχθούν εύκολα, απολαξεύοντας παλαιότερους κίονες από χρωματιστό μάρμαρο. Επίσης, ο διακοσμός τους είναι απλός – σχεδόν στερεότυπος, όπως θα δούμε στη συνέχεια – και δεν προκαλεί ιδιαίτερες δυσκολίες στην επεξεργασία του. Από την άλλη πλευρά, τα χρωματιστά κατακόρυφα στοιχεία δημιουργούν αντιθέσεις με τα λευκά, ενίοτε εν μέρει χρωματισμένα οριζόντια επιστύλια και με τα θωράκια που βρίσκονται ανάμεσά τους. Στην Αντίκυρα,

79 Σημαντική από αυτή την άποψη είναι η περιγραφή του ναού του οίκου του Βοτανειάτη, που παραδόθηκε στους Γενουάτες το 1202 και περιλάμβανε τέμπλο με πράσινα στηρίγματα (Miklosich και Müller 1865, 55).

80 Marinis 2014, 41–3, εικ. 8.

81 Θωράκια και πεσσίσκοι από marmor sagarium, του 10ου πιθανώς αι., βρέθηκαν στο Kalenderhane Camii (Peschlow 1997, 107, πίν. 118–22). Πλάκα μάλλον θωρακίου, από κοκκινωπό ασβεστόλιθο, βρέθηκε το 1900 κοντά στο ναό των Αγίων Σεργίου και Βάκχου (Mambury και Wiegand 1934, 23–4, αρ. 5, πίν. 48).

82 Demangel και Marbury 1939, 114, αρ. 4, εικ. 134. Στο ναό της Θεοτόκου βρέθηκε πλάκα θωρακίου από Pierre rouge (ό.π. 127, αρ. 34, εικ. 163).

83 Για το μνημείο Demangel και Marbury 1939, 19–37· Μπούρας 1976· Müller-Wiener 1977, 136–8, εικ. 125b–6.

χρωματιστοί κιονίσκοι χρησιμοποιούνται μόνο εκατέρωθεν της ωραίας πύλης του μικρού τέμπλου, προφανώς για να την εξάρουν.

Γενικά, φαίνεται να αποφεύγεται η χρήση χρωματιστού μαρμάρου σε μεγάλες επιφάνειες όπως των θωρακίων ή στην απόδοση πολύπλοκων διακοσμητικών συνθέσεων, λόγω μάλλον της σύστασης του ίδιου του υλικού: συνήθως πρόκειται για πετρώματα σκληρά και δύσκολα στην κατεργασία, με μεγάλες πιθανότητες αστοχίας ή και βλάβης κατά τη διάρκειά της (τα λατυποπαγή για παράδειγμα μπορούν εύκολα να ραγίσουν ή να σπάσουν).

Η αντίθεση μεταξύ λευκού και χρωματιστού μαρμάρου, που με ποικίλες αναλογίες εφαρμόστηκε στα εξεταζόμενα τέμπλα, δημιουργούσε μια πλούσια χρωματικά εικόνα, η οποία στην περίπτωση του Οσίου Λουκά γινόταν εντονότερη με την επιχρύσωση και τον χρωματισμό των επιστυλίων. Τα πολύχρωμα τέμπλα συνδυάζονταν σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις αφενός με ορθομαρμαρώσεις στους τοίχους και αφετέρου με μαρμαροθετήματα στα δάπεδα. Και στα δύο –ορθομαρμαρώσεις και μαρμαροθετήματα– γινόταν κατά κανόνα πλούσια χρήση ποικίλων μαρμάρων, σε περίπλοκες συνθέσεις. Σε μεγάλα μνημεία, όπως το καθολικό του Δαφνίου, φαίνεται ότι όλος ο εσωτερικός μαρμάρινος διάκοσμος ήταν αποτέλεσμα μιας συνολικής σύλληψης.

Η προέλευση των μαρμάρων

Η προέλευση του υλικού που χρησιμοποιήθηκε στα εξεταζόμενα τέμπλα αποτελεί ένα καίριο ερώτημα, με προεκτάσεις που αφορούν στην οικονομία και το εμπόριο της περιόδου. Στη σχετική βιβλιογραφία σχολιάζεται περιστασιακά μόνον ή έμμεσα. Για τους κίνους από Θεσσαλικό μάρμαρο του τέμπλου της μονής Ιβήρων, με τα βάθρα και τα κιονόκρανά τους, ο Θεοχάρης Παζαράς υποθέτει ότι προέρχονται από το Άγιον Όρος, ίσως από κάποια παλαιότερη βασιλική ή από τη μονή του Κλήμεντος.⁸⁴ Ο Νίκος Μελβάνι αποδίδει τον προσπορισμό του απαραίτητου στις μονές του Αγίου Όρους υλικού είτε σε κοντινές εγκαταλελειμμένες θέσεις, είτε σε εισαγωγές από την Κωνσταντινούπολη ή τη Θεσσαλονίκη.⁸⁵ Ο Jean-Pierre Sodini παρατηρεί ότι είναι συχνή η επαναχρησιμοποίηση υλικού στα δάπεδα και τις ορθομαρμαρώσεις των δύο εκκλησιών της μονής του Οσίου Λουκά,⁸⁶ ενώ η Άννα Λαμπράκη θεωρεί το υλικό των δαπέδων ως ελλαδικό και αποκλείει την εισαγωγή του από την Κωνσταντινούπολη.⁸⁷ Κατά τον Χαράλαμπο Μπούρα η ποσότητα μαρμάρινων πλακών που απαιτήθηκε για το καθολικό, καθιστά, για ένα μέρος της τουλάχιστον, την εξόρυξη και την επεξεργασία νέου υλικού σχεδόν βέβαιη. Σύμφωνα με τον ίδιο, για το καθολικό της Νέας Μονής έγινε εξόρυξη τοπικών μαρμάρων της Χίου αλλά και εισαγωγή υλικού, ως τμήμα της αυτοκρατορικής δωρεάς.⁸⁸ Κωνσταντινουπολίτικη προέλευση αποδίδει ο Κωνσταντίνος Σκαμπαβίας στον φρύγιο λίθο και τον διορίτη που έχουν χρησιμοποιηθεί σε πλάκες της ορθομαρμάρωσης του ίδιου ναού.⁸⁹

Για το ζήτημα αυτό θα πρέπει κατ' αρχάς να ληφθεί υπόψη ότι τα λατομεία που παρήγαγαν πολυτελή μάρμαρα κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο έπαψαν να λειτουργούν μετά τον 6ο αιώνα. Σύμφωνα με τον Sodini, που έχει εξετάσει διεξοδικά το θέμα, αν και υπάρχουν ενδείξεις για λειτουργία ορισμένων λατομείων, προς το παρόν επιβεβαιώνεται μόνον περιστασιακή και περιορισμένη κατά τύπους εξόρυξη μαρμάρου για τις ανάγκες ενός μεμονωμένου

84 Παζαράς 2001β, 176–7.

85 Melvani 2015, 309–10.

86 Sodini 2002, 141.

87 Λαμπράκη 1992.

88 Μπούρας 1981, 153· Sodini 2002, 143.

89 Σκαμπαβίας 2004, 212.

οικοδομικού έργου.⁹⁰ Αντίθετη άποψη διατυπώνουν άλλοι ερευνητές ως προς την περίπτωση του λατομείου του verde antico στη Θεσσαλία, που υποστηρίζουν ότι τα λατομεία του συγκεκριμένου μαρμάρου θα πρέπει να επαναλειτούργησαν στη μέση βυζαντινή περίοδο, με μειωμένους έστω ρυθμούς.⁹¹ Ωστόσο, κανείς από τους τελευταίους δεν παρουσιάζει βέβαια τεκμήρια μεσοβυζαντινής λατόμευσης. Η περίπτωση της μονής του Δαφνίου, όπου φαίνεται ότι χρειάστηκε να χρησιμοποιηθούν τρία διαφορετικά είδη λίθου παρεμφερούς απόχρωσης στο τέμπλο, υποδεικνύει ότι δεν υπήρχε αφθονία σε αποθέματα ορισμένων ποικιλιών μαρμάρου, που προφανώς δεν εξορύσσονταν πλέον.

Αναπόφευκτα οι ανάγκες για πολύχρωμα μάρμαρα καλύφθηκαν στα ελλαδικά μνημεία κυρίως από λίθους σε δεύτερη χρήση. Η πρακτική της επαναχρησιμοποίησης παλαιότερου υλικού, και μάλιστα πολύτιμου, ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη στη μέση βυζαντινή περίοδο και εφαρμοζόταν από την κορυφή της κρατικής ιεραρχίας, τον αυτοκράτορα και τον κύκλο των υψηλόβαθμων αξιωματούχων, όπως συχνά μαρτυρείται σε πηγές της περιόδου.⁹² Τις μαρτυρίες αυτές επιβεβαιώνει και εμπλουτίζει συνεχώς η αρχαιολογική έρευνα – π.χ. στις εργασίες αποκατάστασης του Kalenderhane Cami, διαπιστώθηκε ότι πολλές πλάκες της ορθομαρμάρωσης και των μαρμαροθετημάτων του δαπέδου έχουν κοπεί από παλαιότερους κίονες.⁹³ Παραδείγματα της ίδιας πρακτικής έχουν επισημανθεί και στην περιφέρεια της αυτοκρατορίας.⁹⁴

Το κέντρο διακίνησης του υλικού

Οι ανάγκες της ίδιας της πρωτεύουσας για πολυτελή μάρμαρα ήταν ιδιαίτερα αυξημένες, τόσο στα πολυάριθμα εκκλησιαστικά κτίσματα όσο και σε ανακτορικές και ιδιωτικές πολυτελείς οικοδομές. Πηγή αυτού του υλικού αποτελούσαν κατ' αρχάς κτήρια της ίδιας της πόλης και των περιχώρων της, ακόμη και ναοί.⁹⁵ Η μεγάλη ζήτηση, που δεν θα ήταν δυνατό να καλυφθεί μόνο με *spolia* από την ίδια την πρωτεύουσα, φαίνεται ότι συντηρούσε την άσκηση ενός ειδικευμένου εμπορίου, με αντικείμενο το δυσεύρετο μαρμάρινο υλικό. Η εμπορία παλαιών αρχιτεκτονικών μελών και μαρμάρων για επαναχρησιμοποίηση ή επαναλάξευση βεβαιώνεται τεκμηριωμένα από τον 13ο αιώνα,⁹⁶ αλλά πρέπει να είχε αναπτυχθεί αρκετά νωρίτερα, λόγω της έλλειψης νέου υλικού από τα λατομεία.

Στην περίπτωση που εξετάζουμε, μπορούμε βάσιμα να υποθέσουμε ότι η δραστηριότητα αυτή δεν αφορούσε απλά στην εξασφάλιση και τη μεταφορά υλικών, αλλά περιλάμβανε και νέα επεξεργασία τους. Ειδικά ως προς τα τέμπλα, ενδείξεις για μια τέτοια δραστηριότητα εντοπίζονται στη μορφή των διμερών κιονίσκων που έχουν λαξευτεί σε χρωματιστό μάρμαρο. Τα στηρίγματα αυτά έχουν τη μορφή ενός πεσσίσκου με συμφυή οκταγωνικό κιονίσκο, κατά περίπτωση και με συμφυές κιονόκρανο· η κύρια όψη του πεσσίσκου διακοσμείται επαναλαμβανόμενα με ομόθετα επιμήκη πλαίσια, οι στενές πλευρές των οποίων διαμορφώνονται ημικυκλικές και εισέχουν (εικ. 15). Το θέμα αυτό, που έχει την

90 Sodini 2002, 143–4.

91 Καραγιώργου 2004, 205–6, 211· Βογιατζής και Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη 2014, 36· Κοκκορού-Αλευρά κ.ά. 2014, 76–7, αρ. 256, εικ. 13.

92 Τις συγκεντρώνει ο Sodini 2002, 138.

93 Striker 1997, 118, πίν. 145.

94 Sodini 2002, 140–1.

95 Sodini 2002, 138–9.

96 Greenhalgh 240–1. Αξιοσημείωτη είναι η περίπτωση του σταυροφορικού «θησαυρού» τριακοσίων περίπου συλημάτων πολύχρωμων μαρμάρων, προερχόμενων από ρωμαϊκά και βυζαντινά κτήρια, ο οποίος βρέθηκε στην Άκκρα του Ισραήλ και χρονολογήθηκε ανασκαφικά στον 13ο αι. (Stern 2010).

Εικ. 15. Καθολικό μονής Οσίου Λουκά, άνω τμήμα πεσσίσκου διακοσμημένου με το θέμα των ομόθετων πλαισίων.

καταγωγή του σε πεσσίσκους φραγμάτων της παλαιοχριστιανικής περιόδου, απαντά κατά τους μεσοβυζαντινούς χρόνους σε όλα σχεδόν τα γνωστά παραδείγματα από χρωματιστό μάρμαρο, ενώ σπανίζει σε εκείνα από λευκό, τα οποία υπερτερούν σε αριθμό και φέρουν άλλου τύπου και πιο πλούσιο ανάγλυφο διάκοσμο. Εκτός από τον ελλαδικό χώρο, το βρίσκουμε σε πεσσίσκο από *marmor sagarium* στο *Kalenderhane Camii*,⁹⁷ καθώς και σε μία ομάδα επαναχρησιμοποιημένων κιονίσκων στο τζαμί του σουλτάνου Βαγιαζίτ του Β' στην Αδριανούπολη.⁹⁸

Ο μεγάλος αριθμός κιονίσκων αυτού του επαναλαμβανόμενου τύπου σε χρωματιστά μάρμαρα, δεν φαίνεται να είναι άσχετος από το γεγονός ότι μπορούσαν να παραχθούν σχετικά εύκολα, απολαξέοντας παλαιότερους κίονες από τέτοιο υλικό. Δείχνει λοιπόν εύλογη η υπόθεση ότι αυτά τα μέλη με τον στερεότυπο, κοινό διάκοσμο που τους προσδίδει μία αξιοσημείωτη ομοιογένεια, ήταν προϊόν μιας οργανωμένης «μαζικής» παραγωγής, το κέντρο της οποίας θα πρέπει να αναζητηθεί στην πρωτεύουσα. Λόγω της σημασίας της και των αυξημένων δικών της αναγκών, η Κωνσταντινούπολη μπορεί να αναγνωριστεί ως το κύριο σημείο συγκέντρωσης, επεξεργασίας και διακίνησης αρχιτεκτονικού υλικού από πολύτιμο χρωματιστό μάρμαρο.⁹⁹ Μέλη όπως οι πλάκες ορθομαρμάρωσης αλλά και οι κιονίσκοι τέμπλων, μπορεί να διοχετεύονταν στην αγορά επεξεργασμένοι και έτοιμοι για χρήση σε νέους ναούς της Πόλης και της περιφέρειας.

97 Peschlow 1997, 107, πίν. 122.

98 Ötügen και Ousterhout 1989, 125–8, εικ. 2, πίν. 27a–d.

99 Η Stern διατυπώνει το ερώτημα μήπως ο θησαυρός της Άκκρας είναι ένα φορτίο μαρμάρων από την Κωνσταντινούπολη (Stern 2010, 160).

Οι προεκτάσεις και η απήχηση της χρήσης

Η χρήση αυτού του υλικού στα τέμπλα αποτελούσε μία επιλογή που συνδύαζε τη δήλωση της ευσέβειας, της εξέχουσας κοινωνικής θέσης και της οικονομικής ευμάρειας. Μέσω των πολύτιμων μαρμάρων, οι κτίτορες των εξεταζόμενων μνημείων θέλησαν να λαμπρύνουν την ιερότερη κατασκευή στο εσωτερικό των ναών που ίδρυσαν, σύμφωνα με την υψηλή λειτουργική και συμβολική σημασία της. Τα βαθιά χρώματα των λίθων, το παιχνίδι των χρωματικών αντιθέσεων και η λάμψη των στιλβωμένων επιφανειών προσέδιδαν στις κατασκευές αυτές μία απόκοσμη, θεία σχεδόν υφή, όπως άρμοζε στο ρόλο τους ως ορίου μεταξύ επίγειου και επουράνιου κόσμου.

Παράλληλα, η μεταφορά της πολυτέλειας των τέμπλων της Κωνσταντινούπολης στην επαρχία, προσέδιδε ιδιαίτερη αίγλη στα νέα κτίσματα, μαζί ασφαλώς με την όλη αρχιτεκτονική εμφάνιση και τον διάκοσμό τους. Το υψηλό κόστος της χρήσης των μαρμάρων αυτών ανεδείκνυε παράλληλα την εξέχουσα οικονομική και κοινωνική θέση των κτιτόρων και τους ισχυρούς δεσμούς τους με την πρωτεύουσα – όταν δεν προέρχονταν από την ίδια.

Ο Νίκος Μελβάνι διατύπωσε τελευταία την άποψη ότι στα τέμπλα του Αγίου Όρους, με αφετηρία και πρότυπο εκείνο της Μεγίστης Λαύρας, επιδιώχθηκε μία μοναστική λιτότητα, που τα διαφοροποιεί εσκεμμένα από σύγχρονα τους πολυτελή παραδείγματα.¹⁰⁰ Εντούτοις, το υλικό που μας σώζεται από το τέμπλο του καθολικού της Μεγίστης Λαύρας κάθε άλλο παρά ως λιτό μπορεί να χαρακτηριστεί, με τους κίονες από πράσινο μάρμαρο που έφεραν ένθετα μεταλλικά στοιχεία, ενώ τόσο ο συγκεκριμένος ναός όσο και εκείνοι των μονών Βατοπεδίου και Ιβήρων αποτελούν εξαιρετικά δαπανηρά και μεγάλης πολυτέλειας μνημεία.

Παρόλο που εφαρμόστηκε σε εντυπωσιακά κτίσματα τα οποία λειτούργησαν ακόμα και ως πρότυπα στην αρχιτεκτονική παραγωγή της Ελλάδας και ενώ η μαρμαρογλυπτική γνώρισε εδώ εξαιρετική άνθηση από τον 10ο ως τον 12ο αιώνα, η πρακτική της χρήσης πολύχρωμων μαρμάρων δεν απέκτησε μεγάλη διάδοση. Το τέμπλο του καθολικού του Οσίου Λουκά για παράδειγμα, παρόλο που λειτούργησε ως καλλιτεχνικό πρότυπο,¹⁰¹ έτυχε μίμησης ως προς αυτή την πτυχή μόνο σε δύο από τα μετόχια του, της Αντίκυρας και του Αλιβερίου, η γλυπτική των οποίων οφείλεται στους ίδιους πιθανώς τεχνίτες που εργάστηκαν στην κεντρική μονή ή στον κύκλο που δημιούργησαν οι τελευταίοι. Το δυσεύρετο του χρωματιστού υλικού, το κόστος της απόκτησής του, η δυσκολία της επεξεργασίας του και, από την άλλη, η αφθονία λευκού μαρμάρου έτοιμου προς χρήση, μπορούν να θεωρηθούν ως οι κύριοι παράγοντες για την εξέλιξη αυτή.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικ. 1. Μπούρα 1980, 101, σχ. 3.

Εικ. 2–4, 8, 10–2 και 15: λήψεις του συγγραφέα.

Εικ. 5. Παζαράς 2001α, 38, σχ. 13.

Εικ. 6. <https://www.vatopedi.gr/i-moni/architektoniki-i-m-vatopediou/to-sigkrotima-tou-katholikou/to-marmarino-templo/> (τελευταία πρόσβαση: 15-9-2020).

Εικ. 7. Παζαράς 2001β, 247, σχ. 2.

Εικ. 9. Ορλάνδος 1955–6, 83, εικ. 16.

100 Melvani 2015, 301.

101 Μανωλέσσου 2015.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αθανασούλης, Δ. Χ. 2006. "Η ναοδομία στην Επισκοπή Ωλένης κατά την μέση και την ύστερη βυζαντινή περίοδο." Τόμος Ι, Κείμενο. Διδ. Διατρ. ΑΠΘ.
- Βελένης, Γ. 1990. "Επιλεγόμενα σε επιγραφές του μετοχίου του Οσίου Λουκά Εύβοιας." *Αρμός. Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Ν. Κ. Μουτσόπουλο για τα 25 χρόνια πνευματικής του προσφοράς στο Πανεπιστήμιο*, 1:353–61. Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ.
- Βογιατζής Σ. και Β. Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη. 2014. "Ο ναός του Αγίου Γεωργίου στο Δομένικο Ελλασσώνας." *ΔΧΑΕ* 4/35:19–42.
- Βογιατζής, Σ. 2019. *Το καθολικό της Ιεράς Μονής Μεγίστης Λαύρας στο Άγιον Όρος. Ιστορία και αρχιτεκτονική*. Αθήνα: Εκδόσεις Καπόν.
- Bosanquet, R.C. 1903–4. "The Monastery of Daou." *BSA* 10:190–1.
- Comyn, H. 1902–3. "Church of the Ruined Monastery at Daou-Penteli, Attica." *BSA* 9:388–90.
- Constas, N. 2006. "Symeon of Thessaloniki and the Theology of the Icon Screen." Στο *Thresholds of the Sacred. Architectural, Art Historical, Liturgical, and Theological Perspectives on Religious Screens, East and West*, επιμ. Sh. Gerstel, 162–83. Washington D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- Ćurčić, Sl. 2010. *Architecture in the Balkans from Diocletian to Süleyman the Magnificent*. New Haven: Yale University Press.
- Demangel R. και E. Marbury. 1939. *Le quartier des Manges et la première région de Constantinople*. Paris: de Boccard.
- Demiriz, Y. 2002. *Örgülü Bizans döşeme mozaikleri/ Interlaced Byzantine Mosaic Pavements*. Istanbul: Yorum Sanat.
- Gerstel, Sh. 2006. "An Alternate View of the Late Byzantine Sanctuary Screen." Στο *Thresholds of the Sacred. Architectural, Art Historical, Liturgical, and Theological Perspectives on Religious Screens, East and West*, επιμ. Sh. Gerstel, 135–61. Washington D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- Gnoli, R. 1988. *Marmora Romana*, 2η έκδ. Roma: Edizioni dell'Elefante.
- Grabar, A. 1963. *Sculptures Byzantines de Constantinople (IVe-Xe siècle)*. Paris: Dépositaire A. Maisonneuve.
- Greenhalgh, M. 2009. *Marble Past, Monumental Present. Building with Antiquities in the Medieval Mediterranean*. Leiden-Boston: Brill.
- Firatli, N. 1990. *La sculpture byzantine figurée au Musée Archéologique d'Istanbul. Catalogue revu et présenté par C. Metzger, A. Pralong et J.-P. Sodini*. Paris: Librairie d'Amerique et d'Orient Adrien Maisonneuve, Jean Maisonneuve Successeur.
- James, L. 2003. "Color and Meaning in Byzantium." *Journal of Early Christian Studies* 11(2):223–33.
- . 2012. *Constantine of Rhodes, On Constantinople and the Church of the Holy Apostles. With a new edition of the Greek text by Ioannis Vassis*, επιμ. L. James. Farnham: Ashgate.
- Καραγιώργου, Ο. 2004. "«καὶ Ἀτρακίς ὀππόσα (μάρμαρα) λευροῖς χθῶν πεδίους ἐλόχευσε...": Το λατομείο του Ομορφοχωρίου Λάρισης και η συμβολή του στη βυζαντινή τέχνη." Στο *Αρχαιολογικά τεκμήρια βιοτεχνικών εγκαταστάσεων κατά τη βυζαντινή εποχή, 5ος-15ος αιώνας*, 183–219. Αθήνα: Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία – Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς.
- Κοκκορού-Αλευρά Γ., Ει. Πουπάκη, Α. Ευσταθόπουλος και Α. Χατζηκωνσταντίνου. 2014. *Corpus αρχαίων λατομείων. Λατομεία του ελλαδικού χώρου από τους προϊστορικούς έως τους μεσαιωνικούς χρόνους*. Αθήνα: ΕΚΠΑ.
- Λαζαρίδης, Π. 1965. "Αττική. Νταού Πεντέλη." *ΑΔ* 20 Β'1, 133–6.
- Λαμπάκης, Γ. 1894. "Μουσείον Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης. Μελέται, ἐργασίαι καὶ περιηγήσεις 1892." *ΔΧΑΕ* 1/2:23–7.
- Λαμπράκη, Α. 1992. "Αναγνώριση μαρμάρων στα δάπεδα του συγκροτήματος Οσίου Λουκά Φωκίδος." Στο *Δωδέκατο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και τέχνης* (Αθήνα, 15-17 Μαΐου 1992), *Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων*, 30–1. Αθήνα: Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Lazzarini, L. 2002. "The origin and characterization of *breccia nuvolata*, *marmor Sagarium*, and *marmor Triponticum*." Στο *ASMOSIA 5. Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the Fifth International Conference of the Association for the Study of Marble and Other stones in Antiquity* (Museum of Fine Arts, Boston, 1998), επιμ. J.J. Hermann, Jr., N. Hertz και R. Newman, 58–67. London: Archetype.
- . 2007. *Poikiloi Lithoi, Versicolores Maculae: I marmi colorati della Grecia antiqua. Storia, uso, diffusione, cave, geologia, caratterizzazione scientifica, archeometria, deterioramento*. *Marmora* 2 (2006), *Supplemento* 1, Pisa – Roma: Fabrizio Serra Editore.
- . 2009. "The distribution and re-use of the most important coloured marbles in the

- provinces of the Roman Empire." Στο *Actes du VIIe colloque international de l'Asmosia* (Thasos 15–20 septembre 2003), επιμ. Υ. Maniatis, 459–84. *BCH Supplément* 51. Athènes: École française d'Athènes.
- Lazzarini L. και S. Cancelliere. 2009. "Marmor Thessalicum (verde antico): Source, distribution and characterization." 495–508. Στο *Actes du VIIe colloque international de l'Asmosia* (Thasos 15–20 septembre 2003), επιμ. Υ. Maniatis, 459–84. *BCH Supplément* 51. Athènes: École française d'Athènes.
- Λιάκος Δ. 2011. "Παρατηρήσεις στα βυζαντινά δάπεδα σε τεχνική opus sectile των ναών του Αγίου Όρους." *Βυζαντινά* 31:107–46.
- Macridy, Th. 1964. "The Monastery of Lips and the Burials of the Palaeologi." *DOP* 18:253–77.
- Μαμαλούκος, Στ. 2001. "Το καθολικό της μονής Βατοπεδίου. Ιστορία και Αρχιτεκτονική." Διδ. διατρ. ΕΚΠΑ.
- Mambury E. και Th. Wiegand. 1934. *Die Kaisarpaläste von Konstantinopel zwischen Hippodrom und Marmara-Meer*. Berlin, Leipzig: De Gruyter.
- Mango, C. και E. Hawkins. 1964. "Additional Notes." *DOP* 18:229–315.
- Μανωλέσσου, Ε.Γ. 2015. "Η μονή Οσίου Λουκά ως καλλιτεχνικό πρότυπο: Η περίπτωση των γλυπτών του μουσείου Θηβών." Στο *Δασκάλα. Απόδοση τιμής στην καθηγήτρια Μαίρη Παναγιωτίδη-Κεσίσογλου*, επιμ. Πλ. Πετρίδης και Β. Φωσκόλου, 245–65. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών, Σαριπόλειο Ίδρυμα.
- Marinis, V. 2014. *Architecture and Ritual in the Churches of Constantinople, Ninth to Fifteenth Centuries*. Cambridge: Cambridge University Press.
- _____. 2015. "The Historia Ekklesiastike kai Mystike Theoria: A Symbolic Understanding of the Byzantine Church Building." *Byzantinische Zeitschrift* 108(2):753–70.
- Mavropoulou-Tsioumi, Chr. και G. Galavaris. 2007. *Holy Stavroniketa Monastery, Illustrated Manuscripts. From 10th to 17th century*. Mount Athos: Holy Stavroniketa Monastery.
- Megaw, A.H.S. 1963. "Notes on Recent Work of the Byzantine Institute in Istanbul." *DOP* 17:333–71.
- Melfos, V. 2008. "Green thessalian stone: The Byzantine quarries and the use of a unique architectural material from the Larisa area, Greece. Petrographic and geochemical characterization." *Oxford Journal of Archaeology* 27:387–405.
- Melvani, N. 2015. "The middle Byzantine sanctuary barriers of Mount Athos: Templon and iconostasis." Στο *Δασκάλα. Απόδοση τιμής στην καθηγήτρια Μαίρη Παναγιωτίδη-Κεσίσογλου*, επιμ. Πλ. Πετρίδης και Β. Φωσκόλου, 305–35. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών, Σαριπόλειο Ίδρυμα.
- Μεσσής, Χ. 2010. "Ναοί αθωνικού τύπου." Διδ. διατρ. ΑΠΘ.
- Μηλίτση-Κεχαγιά, Ευ. 2015. "Στοιχεία για την παλαιοχριστιανική περίοδο στη μεσσηνιακή Μάνη. Η μαρτυρία των αρχιτεκτονικών γλυπτών." Στο *Δασκάλα. Απόδοση τιμής στην καθηγήτρια Μαίρη Παναγιωτίδη-Κεσίσογλου*, επιμ. Πλ. Πετρίδης και Β. Φωσκόλου, 337–61. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών, Σαριπόλειο Ίδρυμα.
- Μητσάνη, Α. 2006. "Το παλαιοχριστιανικό τέμπλο της Καταπολιανής Πάρου." *ΧΑΕ* 4/27:75–90.
- Miklosich Fr. και I. Müller. 1865. *Acta et diplomata graeca medii aevi*, v. III. Vindobonae: Carolus Gerald.
- Μουρίκη, Ντ. 1985. *Τα ψηφιδωτά της Νέας Μονής Χίου*. Αθήνα: Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος.
- Μπούρα, Λ. 1980. *Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού της Παναγίας στο μοναστήρι του Οσίου Λουκά. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας* 95. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Μπούρας, Χ. 1976. "Τυπολογικές παρατηρήσεις στο καθολικό της μονής των Μαγγάνων στην Κωνσταντινούπολη." *ΑΔ* 31(Α):136–5.
- _____. 1981. *Η Νέα Μονή της Χίου. Ιστορία και Αρχιτεκτονική*. Αθήνα: Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος.
- _____. 2015. *Η αρχιτεκτονική της μονής του Οσίου Λουκά*. Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα.
- Μπούρας Χ. και Λ. Μπούρα. 2002. *Η Ελλαδική Ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*. Αθήνα: Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος.
- Müller-Wiener, W. 1977. *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls. Byzantion, Konstantinopolis, Istanbul bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts*. Tübingen: Wasmuth.
- De Nuccio M. και L. Ungaro. 2002. *I marmi colorati della Roma Imperiale*, Venezia: Marsilio Editori.
- Ορλάνδος, Α.Κ. 1923. "Αι Βλαχέρναι της Ηλείας." *ΑΕ* 1923:5–35.
- _____. 1933: *Μεσαιωνικά μνημεία της πεδιάδος των Αθηνών και των κλιτύων Υμηττού-Πεντελικού-Πάρνηθος και Αιγάλεω. Ευρετήριο των Μεσαιωνικών Μνημείων της Ελλάδος*, τεύχ. Γ', 123–230. Αθήνα: Υπουργείον Παιδείας και Θρησκευμάτων.

- _____. 1939–40. "Η μονή Οσίου Μελετίου και τα παραλαύρια αυτής." *ABME* 5:35–118.
- _____. 1951. "Το παρά το Αλιβέρι μετόχιον του Οσίου Λουκά Φωκίδος." *ABME* 7:131–45.
- _____. 1955–6. "Νεώτερα εὑρήματα εἰς τὴν μονὴν Δαφνίου." *ABME* 8:68–99.
- Ötügen Y. και R. Ousterhout. 1989. "Notes on the Monuments of Turkish Thrace." *Anatolian Studies* 39:121–49.
- Παζαράς, Θ.Ν. 2001α. *Τα βυζαντινά γλυπτά του καθολικού της μονής Βατοπεδίου*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- _____. 2001β. "Το μαρμάρινο τέμπλο του καθολικού της Μονής Ιβήρων." Στο *Ἅγιον Ὄρος. Φύση – Λατρεία – Τέχνη*, επιμ. Μ. Παρχαρίδου και Ι. Φουντούλης, 2:165–77. Θεσσαλονίκη: Ιερά Κοινότητα Αγίου Όρους.
- _____. 2014. "Το παλαιό μαρμάρινο τέμπλο του καθολικού της Μονής Μεγίστης Λαύρας στο Ἅγιον Ὄρος." Στο *Μελέτες για τα βυζαντινά γλυπτά του Αγίου Όρους*, 31–52. Θεσσαλονίκη: ιδιωτική έκδοση.
- Pallis, G. 2013. "Inscriptions on Middle Byzantine Marble Templon Screens." *BZ* 106(2):761–810.
- Παναγιωτίδη-Κεσίσογλου, Μ. 2019. "Αναζητώντας τον ιδρυτή της μονής Δαφνίου." *ΔΧΑΕ* 4/40:193–222.
- Παπαγεωργάκης, Ι.Ε. 1963. "Συμβολή εἰς τὴν γνῶσιν τῶν εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα χρησιμοποιηθέντων μαρμάρων καὶ τῶν λατομείων αὐτῶν. Ι. Τὰ ἀρχαία λατομεῖα τῆς Θεσσαλίας." *ΠΑΑ* 38:564–72.
- Paribeni A. 1990. "L'uso e il gusto del marmo in età bizantina attraverso le descrizioni e le rappresentazioni antiche". *Il Marmo nella Civiltà Romana. La produzione e il commercio*, Atti del Seminario a cura di E. Dolci, Carrara 3 giugno 1989, 163–83. Lucca.
- Pedone, S. 2006. "La scultura a champlevé negli edifici medio-bizantini: gli esempi di Hosios Loukas e di Dafni". *Rivista on line di Storia dell'Arte* 5:17–49.
- Peschlow, U. 1997. "Architectural Sculpture". Στο *Kalenderhane in Istanbul. The Buildings, their History, Architecture, and Decoration*, επιμ. C.L. Striker και Y. Doğan Kuban, 102–11. Mainz: Philipp von Zabern.
- Philippides-Bouras, L. 1991. "Templon". Στο *The Oxford Dictionary of Byzantium*, επιμ. Α. Kazhdan, 3:2023–4. New York, Oxford: Oxford University Press.
- Pinatsi, Ch. 2010. "Regional Trends and International Exchange in the Art of Marble Pavements during the Middle Byzantine Period." Στο *Architecture of Byzantium and Kievan Rus from the 9th to the 12th Centuries. Materials of the International Seminar* (November 17–21, 2009), *Transactions of the State Hermitage Museum* LIII, 101–17. St. Petersburg: The State Hermitage Publishers.
- Pullen, H. W., 2018. *Handbook of ancient Roman marbles, edited, fully illustrated and updated by Fr. Crocenzi*. Roma: Gangemi Editore.
- Shalina, I. 2000. "The Entrance to the Holy of the Holies and the Byzantine sanctuary barrier." Στο *The Iconostasis. Origins – Evolution – Symbolism*, επιμ. Α. Lidov, 52–71. Moscow: Progress Tradition (στα ρωσικά, με αγγλική περίληψη).
- Ševčenko, I. 2011. *Chronographiae quae Theophanis Continuati nomine fertur liber quo Vita Basilii imperatoris amplectitur. Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 42. Berlin: De Gruyter.
- Schultz R.W. και S.H. Barnsley. 1901. *The Monastery of Saint Luke of Stiris, in Phocis, and the Dependent Monastery of Saint Nicolas in the Fields, near Skripou, in Boeotia*, London: Macmillan and Co.
- Secchi Tarugi, F. 1960: "Il monastero di Daou-Penteli in Attica." *Palladio* 3–4:137–56.
- Σίνος, Στ. 2009. *Τα μνημεία του Μυστρά. Το Έργο της Επιτροπής Αναστήλωσης των Μνημείων Μυστρά*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων.
- Σκαμπαβίας, Κ.Ν. 2004. "Νέα θραύσματα από το γλυπτό διάκοσμο του καθολικού της Νέας Μονής Χίου". *ΔΧΑΕ* 4/25:209–18.
- Σκλάβου-Μαυροειδή, Μ. 1999. *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών. Κατάλογος*. Αθήνα.
- Sodini, J.-P. 1989. "Le commerce des marbres à l'époque protobyzantine." Στο *Hommes et richesses dans l'Empire Byzantine*, T. I, IVe–VIIe siècle, 163–86. Paris: Éditions P. Lethielleux.
- _____. 2002. "Marble and Stoneworking in Byzantium, Seventh-Fifteenth Centuries." Στο *The Economic History of Byzantium*, επιμ. Α. Ε. Laiou, 1:129–35. Washington D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- Stern, E.J. 2010. "A Thirteenth Century Hoard of Marble Spolia at Acre (Israel)". *Marmora* 6:151–61.
- Στίκας, Ευ. Γ. 1970. *Τὸ οἰκοδομικὸν χρονικὸν τῆς μονῆς Ὁσίου Λουκά Φωκίδος. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικῆς Εταιρείας* 65. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Striker, C.L. 1997. "Marble Revetment and Paving."

- Στο *Kalenderhane in Istanbul. The Buildings, their History, Architecture, and Decoration*, επιμ. C.L. Striker και Y. Doğan Kuban, 115–19. Mainz: Philipp von Zabern.
- Συθιακάκη, Β. 1997. "Δομένικο, Ναός Αγίου Γεωργίου." *ΑΔ* 62 Β'2, 542–3.
- Sythiakakis-Kritsimallis, V. και S. Voyadjis. 2011. "Redating the Basilica of Dormition, Kalampaka, Thessaly." *JÖB* 61:195–227.
- Σωτηρίου, Γ. 1925. "Η Νταοῦ Πεντέλη." *Ἡμερολόγιον Ὀδοιπορικοῦ Συνδέσμου* 1:175–91.
- _____. 1933. "Νέα θραύσματα από το γλυπτό διάκοσμο του καθολικού της Νέας Μονῆς Χίου." *ΔΧΑΕ* 3/2:57–93.
- Χατζηδάκης, Μ. και Π. Λαζαρίδης. 1964. "Ανασκαφή Πύργου Αντίκυρας." *ΑΔ* 19 Β'2, 226–30.
- Vatin, Cl. 1969. *Médéon de Phocide. Rapport provisoire*, Paris: de Boccard.
- Vanderheyde, C. 2007. "The Carved Decoration of the Middle and Late Byzantine Temples." *Mitteilungen zur Spätantiken Archäologie und Byzantinischen Kunstgeschichte* 5:77–111.
- Vamser L. 2004. *Die Welt von Byzanz – Europas Östliches Erbe. Glanz, Krisen und Fortleben einer tausendjährigen Kultur*, επιμ. L. Vamser. München: K. Theiss.
- Walter, Chr. 1993. "A New Look at the Byzantine Sanctuary Barrier." *REB* 51:203–28.

